

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 01 • સર્ળગ અંક : 157

26 એપ્રિલ 2008

વાર્ષિક લલાજમ : £25 / £40

છેડ મન કા સિતાર

○ વિપુલ કલ્યાણી

રાહી મતવાલે, તૂ છેડ ઈક બાર, મન કા સિતાર
જાને કબ ચોરી-ચોરી આઈ હે બહાર

છેડ મન કા સિતાર

સન ૧૯૫૪ની એક અફલાતૂન ફિલ્મ, નામે વારિસ. તેનું ભારે જાણીતું થયેલું આ ગીત. દિગ્દર્શન નીતિન બોઝનું અને સંગીત નિર્દેશન અનિલ બિશ્વાસનું. અને કમર ઈલાહાબાદીનાં એકમેકથી ચડિયાતાં ગીતો. અદાકારીમાં તલત મેહમૂદ તથા સૂરૈયા, ને મુખ્ય ગાયકીમાં પણ આ જોડી. સતત ઝૂમી પડીએ એવી આ ગાયકી છે. આજે યક્ષપ્રશ્ન એ થાય : આ એકવીસમી સદીમાં ટેકનોલોજીએ દુનિયા બદલી કાઢી છે. વળી, લઘુ ખર્ચમાં જ્યારે ત્યારની એ ફિલ્મો બનતી અને આજે અમર્યાદ ખર્ચ થાય છે, ત્યારે આવી ફિલ્મ, આવાં ગીત, આવી કથા, આવી ગાયકી, આજે, ભલા, કેમ જોવા નહીં મળતાં હોય ? ... ખેર !

વારુ, જોતજોતામાં, આ યાત્રાનો આ તેરમો પડાવ છે. વણઝારાની રઝડપાટ હવે ચૌદમા કોઠા ભણી કૂચ આદરે છે. કોણ જાણે, રૂડી વસંત ઋતુએ ક્યારે પ્રવેશ કર્યો હશે, તેની ય હવે જાણ રહી નથી, કેમ કે આ મતવાલો બેધ્યાનપણે પોતાના મનની સિતાર સતત છેડતો રહ્યો છે. ને તેની વચ્ચાળ, પેલાં ગીતના શબ્દો પડઘાય છે :

દિલ કા સુરૂર તૂ, માંગ કા સિંદૂર તૂ
મન કહે બાર બાર આયેગા જરૂર તૂ

તેમ છતાં, વાસ્તવિકતા જો કે કંઈક નોખી ભાત ઉપસાવે છે. ગુજરાતી પત્રકારત્વને ખેડતાં ખેડતાં હવે પાંચેક દાયકાનાં વહાણાં વાઈ ગયાં હશે. ગુજરાતીનો વાયક વર્ગ તળ ગુજરાત સમેત સર્વત્ર સતત તૂટતો ભાળીએ છીએ અને તેની વસમી અસર ડાયસ્પોરિક પડમાં સવિશેષ વર્તાય છે. પેલા ગીતના શબ્દો, આથીસ્તો, હવે, જુદી ગત ઉપાડે છે :

રાહી મતવાલે,

તૂ આજ એક બાર, સૂની હે સિતાર
તેરે બિના રૂઠ ગયી હમસે બહાર,

તૂ આજ એક બાર
ઑંખ ન મિલાયે મોસે બૈરન નિદિયા,
બૈરન નિદિયા

રૂઠ રહા મુઝસે મેરા હી સિંગાર
આજ એક બાર

હા, એ ટીક ટાંકણે ખરી જ છે ! - આ સામયિકની ગાહકસંખ્યા બસ્સોની ચોપાસ જ રહી છે. પરંતુ અફસોસ શાને કરીને ? ! ... એક વાત કહું ? ગણેશ પાટલે માંડ્યા ત્યારથી, ક્યારે ય પ્રતસંખ્યાની ઝાઝી ચિંતા સેવી નથી. તેની થોડીક કાચીપાકી સમજણ આરંભથી માંહવલીકોર જરૂર ભરી રાખી છે. અને વળી, મત્સ્યવેદી નજર ગુણવત્તા પર જ મૂળે ટેકવી છે. એથી આ પંથ કાપતા કાપતા થાક નથી લાગ્યો, પણ આનંદ રહ્યો છે અને તે આનંદને લૂટાવાય દીધો છે.

કેટલાક વાંકદેખા, વેરઝેરમાં રચ્યા પચ્યા ટીકાખોરોને કહેવાનું મન છે : વિનયભાન જાળવ્યું હોય, વિવેકભાન રાખ્યું હોય, ભલમનસાઈ ગરથે બાંધી જાણી હોય, તેને નબળાઈ ગણી લેવી તે સરિયામ નરી મૂખાઈ છે, તે ક્યારે સમજાશે ? આપણે તો વિવેકબૃહસ્પતિ કુળની વિરાસત છીએ. તે ગૃહસ્થાશ્રમ ટપીને ટૂંકમાં સન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનારને આ ય સમજાવવું પડે ?! કે પછી, 'Commonsense is not common to all ?' તેથીસ્તો, સાબિર સહારનપુરીના એક શેરના આ શબ્દો જ કાફી બનવા જોઈએ :

કાંટે લિપટ ન જાયે કિસી દસ્તે-નાજ સે
ફૂલોં સે ખેલને કા ઈરાદા ન કીજિયે

બીજી પા, “ઓપિનિયન”ને અમુકતમુક ગાળે સમેટી લેવાનો સંકલ્પ આરંભથી મનમાં ઘૂંટાતો રહેલો. બીજાત્રીજા અંકથી તેનો ઈશારો ય થતો આવ્યો છે. વળી, હમણાં હમણાં વાયકોના ભારે પ્રેમાળ પત્રો આવે છે ને તેને અહીં સમાવી ય લઈએ છીએ. વાયકગણની આ અને આવી અસીમ કદરદાનીથી ગદગદ થઈ જવાય છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ સ્પષ્ટ નોખી વાત બને છે. “ઓપિનિયન”નું આર્થિક પાસું અગત્યનું હોવા છતાં તેને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યવહાર કર્યો જ નથી. ટપાલખર્ચ વધ્યો છે, પ્રકાશનખર્ચ વધ્યો છે, આનુષંગિક વહીવટ ખર્ચ વધી રહ્યો છે, અને છતાં, તેનું લલાજમ પહેલે દહાડે હતું એટલું જ તેના આખરી સપાટા સુધી રાખવાનો નિર્ધાર છે. પોરસાવાની વાત તો એવી છે કે એકાશી એકાશી જેટલાં ગાહકોએ એ અવધિ સુધીનાં લલાજમની રકમ અમને આગોતરી ધરી છે. આવો વિશ્વાસ, આવો પ્રેમ, ભલા, ક્યાં જડે ?

દોસ્ત, “ઓપિનિયન” પહેલેથી કેટલીક નોખી ભાત પાડી છે. એ છાપું નથી, માસિકપત્ર છે.

લલાજમનો દર એક સરખો પહેલેથી રહ્યો હોઈ, ખર્ચ બાબતની કેન્દ્રસ્થ ચિંતા કોઈ કોઈને વર્તાય છે તેથી અચરજ જ થાય છે. દોસ્ત, આ વેપારવણજ નથી, વ્યવસાયી પત્રકારત્વની હિલચાલ છે. વળી, વાસ્તવે સંપાદનકામ, મુદ્રણકામ, વિતરણકામ, વહીવટીકામ એક જ માણસને શિરે રહ્યું છે. વય વધતાં કૃશ શરીર પણ આરામ માગે. કાંડાબળિયા જુવાનનું જોર હવે ક્યાંથી લાવવું ? તેથી આ ચર્ચા ટાળી, અન્ય વિગતવાળા જ પત્રો લખીએ તો કેવું ?

બીજી એક વાત, આ પત્રકારત્વ એક એવો પ્રકલ્પ છે તેમાં સમજણનો છોડ ઊગાડવો જરૂરી છે. આ પ્રકાશનકામમાં મદદરૂપ થવાને સારુ કેટલાં બધાંની સહાય સાંપડી છે. કેટકેટલાંને યાદ કરીએ ? અબીહાલ, આટલાં તો સાંભરી આવે છે : જયન્ત પંડ્યા, રતિલાલ ચંદરિયા, કપૂરચંદ ચંદરિયા, પ્રભુદાસ માણેક, શાંતૂ રૂપારેલ, સુધીર જટાણિયા, છોટુભાઈ સોમૈયા, મનુભાઈ માધવાણી, ચંદુભાઈ મટાણી, નટુભાઈ સી. પટેલ, રમણભાઈ ડી. પટેલ, વલ્લભ નાંઢા, રેણુકા માલદે, જિગર નબીપુરી, અશોક કરણિયા, દીપક બારડોલીકર, ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રકાશ ન. શાહ, મનસુખ શાહ, ભદ્રા વડગામા, ઉપરાંત કુજ - કુન્તલ, ભારતી-ભરત પારેખ, જ્યુથિકા ગોરે તેમ જ બા-બાપુજીએ ઘટિયા હુંફટકો દીધાં છે. આથી પણ આ યાત્રા પાવનકારી નીવડી છે. આ સૌનો ઓશિંગણ છું.

આપણું જાહેર જીવન પણ, કમબખત, અન્યાયી વ્યવસાય બની શકે. લિબરલ ડેમોક્રેટિક પક્ષના એક વેળાના નેતા ડેવિડ સ્ટીલે અન્યત્ર કહેલું તેમ, અહીં પણ, પ્રચારમાધ્યમોએ આરંભથી જ પસ્તાળ પાડવાનું રાખેલું છે. તેથી કદાચ આપણો સમાજ ક્યારેક હાંફી પણ ગયા હોય. એથી પણ એકતાની વાત હવાઈ સૂરસૂરિયું બનીને ક્યાંક ત્રિશંકુ બની તડતડિયા કરે છે. હકીકતમાં, આ ભારે ઘાતકી, રાક્ષસી તેમ જ ગેરવાજબી ઘટના છે.

આ વિલાયતી પરિસરમાં વસીએ છીએ ત્યારે આપણી સામે અનેક પડકારો સતત ઊભેલા દેખાય છે. છતાં, સમાજનો નાનો માણસ જીવન વાયરાઓ સામે ઝીંક લીધા કરે છે અને સ્વમાનથી મોં હસતું રાખીને સમાજની ધૂરા વઘા કરે છે. તેની વાત, તેની દાસ્તાં શક્ય હોય ત્યાં સુધી “ઓપિનિયન”માં ય વણાતી આવી છે. કેમ કે “ઓપિનિયન” એક માત્ર “ગુજરાતી”ની કંઠી બાંધી છે. તેનો ધર્મ, તેનો વર્ણ, તેની જાતિ, તેનો પંથ, તેનો પથ “ગુજરાતી” છે અને તે રહેવાનો છે.

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાવેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાળગની એક જ બાજુએ લખવું. નાના લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ આ દેશ માટે E25 તેમ જ પરદેશ માટે E40 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા પ્રિન્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ. Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £25 / £40

Date :

સુપરપાવર

○ હરનિશ જાની

‘કૃષ્ણ ભગવાનની બાબરી અહીં ઉતારાઈ હતી.’

અમે મોટા અંબાજી ગયાં હતાં ત્યારે મારા ભાણા લાલજીએ, એ પવિત્ર સ્થાન બતાવ્યું. અંબાજી પાસે ગબ્બરનો પવિત્ર ડુંગર છે. તેના શિખર ઉપર માતાજીના મંદિર પાસે જ આ સ્થાન છે. ત્યાં મેં એક પવિત્ર બોર્ડ પણ જોયું. તે બોર્ડમાં જ્યાં કૃષ્ણ ભગવાનની બાબરી ઉતારાઈ હતી, તે દિશા તરફ જવાનો અંરો બતાવ્યો હતો. સાથે અમારા માસી હતાં. તેમણે ભકિતપૂર્વક તે બોર્ડને નમન કર્યું. મારા પગ નીચે કપાયલા વાળના ગુચ્છ આવ્યા.

હું બોલ્યો, ‘માસી, જુઓ, કૃષ્ણ ભગવાનના વાળ હજુ પડ્યા છે.’ માસીએ ગંભીરતાથી કહ્યું. ‘લોકો પોતાના છોકરાઓની બાબરી અહીં ઉતારાવા આવે છે. તેના વાળ છે.’

માસી થોડું ચિઠાઈને બોલ્યાં, ‘ભગવાન, આને શ્રદ્ધા રાખતાં શીખવ.’ આ તેમણે સાધુ મહાત્માની લઢણમાં મૂર્તિને કહ્યું. – આપણે મૂર્તિને કાંઈ કહીએ અને મૂર્તિ સાંભળે એને શ્રદ્ધા કહેવાય અને મૂર્તિ બોલે અને આપણને સંભળાય એને ગાંડપણ કહેવાય. – માસીની વાત ખરી હતી. આવા પ્રસંગે શ્રદ્ધા જરૂરી છે. ત્યાં દરેક જણ શ્રદ્ધાળુ હતા. મેં શ્રદ્ધાથી ભગવાનના વાળ જ્યાં સૌ પ્રથમ વખતે ઉતારાવ્યા હતાં ત્યાં નમન કર્યું. સૌ નમન કરતાં હતાં એટલે વાતમાં જરૂર કાંઈ માલ હશે. આટલા બધાં શ્રદ્ધાળુ કાંઈ ખોટા થોડા હોય ? જાણે કોઈ હેર કટિંગ સલૂનના એર કન્ડીશન રૂમમાં નમસ્કાર કરતો હોઈ એટલા ભાવથી. ભગવાનના આશીર્વાદ મળે કે ન મળે, પરંતુ માસી પર તો સારી ઈમ્પ્રેશન પડી કે અમેરિકામાં રહેવા છતાં ભાણામાં ભારતીય સંસ્કૃતિના થોડા ઘણા અંશ બચ્યા છે.

અહીં બોર્ડ માર્યું છે એટલે ભગવાને વાળ કપાવ્યા જ હશે. ત્રણ હજાર વરસ પહેલાંનો બનાવ આપણે ત્યાં અકબંધ છે. ગોકુળથી અહીં વાળ કપાવવા આવવાનું કારણ શું હોઈ શકે ? કદાચ યશોદામૈયાએ પોતાના લાલાની બાબરી ઉતારવાને બહાને ગુજરાતમાં કે રાજસ્થાનમાં ફરવા આવવાની ઈચ્છા રાખી હશે. અથવા તો તે વખતે અંબાજીના મંદિરમાં બાબરી ઉતારાવાની પ્રથા પહેલેથી હશે. એવી બાધા તે વખતે પણ લેવાતી હશે. સામે કાંઠે આવેલું મથુરા હજુ યાત્રાનું ધામ નહીં બન્યું હોય. ખરું પૂછો તો ઉત્તરમાં એવા ઝાઝા યાત્રા સ્થાનો નહોતા બન્યા. કારણકે ખુદ ભગવાન જ નાના હતા. હજુ જાત જાતની લીલાઓ નહોતી આદરી. આખા ભારતવર્ષનાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય એવા ચમત્કારો તેમણે હજુ નહોતા યોજ્યા. એક રીતે એમ કહેવાય કે અંબા

માતાજીની ખ્યાતિ યશોદામૈયા અને નંદજી પાસે ગોકુળમાં પહોંચી ગઈ હતી. ત્રણ હજાર વરસ પહેલાં ભગવાનના વાળ કપાયા એટલે એક વાત ચોક્કસ કે કાતરની અને અસ્ત્રાની શોધ થઈ ગઈ હશે. આપણે ત્યાં એડવાન્સ ટેકનોલોજી હતી. અને આથી જ તલવાર અને તીરથી મહાભારત લઢતાં ફવ્યું.

વિલાયતના પ્રવાસે

હરનિશ જાની

હરનિશ જાની આવતા મહિનાના આરંભે વિલાયતની મુલાકાતે આવી રહ્યા છે. અહીંના રોકાણ દરમિયાન, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’એ ‘મા-ધાતા યૂથ એન્ડ કમ્યુનિટી એસોસિયેશન’, વેંબલીના સક્રિય સાથસહકારમાં, ૨૦-એ રૉઝમીડ એવન્યૂ વેંબલી ખાતે આવ્યા મા-ધાતા હૉલમાં, શનિવાર, ૧૦ મે ૨૦૦૮ના ઠીક બપોરે ત્રણ વાગ્યે એક જાહેર કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. દરેકને સહર્ષ લાભ લેવાનું કહેણ છે.

અહીંના એમના રોકાણ દરમિયાન, મિડલેન્ડ્સ તેમ જ વેલ્સની મુલાકાતે પણ હરનિશભાઈ જવાના છે. એ વિસ્તારમાંય એમના કાર્યક્રમો ગોઠવાય, એવી વકી છે.

યશોદા મૈયાની અંબાજીમાં વાળ કપાવવાની વાત નંદજીને ન પણ ગમી હોય. કારણ કે કંસને જેમ તેમ ઉલ્લુ બનાવીને અડધી રાતે જેલમાંથી નાશી, યમુના પાર કરીને ઠેકાણે પડ્યા છીએ. ત્યાં પાછું ઘોડાઓ અને રથનો રસાલો લઈને સેંકડો જોજન જવું પડે. મહિનાઓની મુસાફરી કરવી પડે. અને તે પણ દીકરાના વાળ કપાવવા જ ? દીકરાનું પ્રથમ કેશકર્તન મોંઘું પડે. નંદજીએ આ બધી તકલીફ ઉઠાવી જ હશે. શ્રદ્ધાળુ લોકો ખોટી વાત થોડી કરે? અને કોઈ પચાસ વરસના ધર્મગુરુએ ત્રણ હજાર વરસના જૂના પ્રસંગને માન્ય રાખ્યો છે. કોઈ મહારાજનો રબર સ્ટેપ જરૂરી હોય છે. નંદજી માટે દીકરાની બાબરી માટે અંબાજી આવવાનું થોડું અઘરું તો હતું. જો કોઈ માતાજીનાં આંગણામાં વાળ કપાવવા હોય તો ગોકુળની આજુબાજુ ઘણાં માતાજી છે. અને જો ડુંગર પર વાળ કપાવવા હોય તો પાસે જ ગોર્વધન પર્વત હતો. પરંતુ પત્નીના હુકમનો અનાદર કરવાની તેમની હિંમત ન પણ હોય. એટલે પ્રભુના વાળ અહીં કપાયા જ હોવા જોઈએ. નહીં તો આટલા બધાં બુદ્ધિશાળી લોકો ત્રણ હજાર વરસથી રોજ અહીં આવે જ નહીં ને ! કદાચ એમ પણ માન્યતા હોય કે જે બાળકની બાબરી અહીં ઉતારી હોય એને ટાલ ન પડે ! કૃષ્ણ ભગવાનને છેલ્લે સુધી વાળ હતા. જે હોય તે પરંતુ અંબાજીના ગબ્બર શિખર ઉપર કોઈ ખોટું બોર્ડ તો મારે જ નહીં ને ! ... સિવાય કે તે એરિયામાં કોઈ બુદ્ધિશાળી કેશકર્તન કલાકાર રહેતો હોય.

ગાંધીજીનાં અસ્થિ ‘મણિ ભવન’માં આવ્યાં અને એને સાચવી રાખવાં કે પછી વિસર્જિત કરવાં તેવી ચર્ચા શરૂ થઈ, ત્યારથી ગાંધી પરિવારનાં સભ્ય તરીકે ક્યારેક, કોઈક મને પણ પૂછી લેતું, ‘અસ્થિનું શું થવું જોઈએ, આપના મતે?’ હું કહેતી, ‘મત આપવા જેટલાં વજન કે ઉંમર મારાં નથી.’ આમ પણ ગાંધીજીનાં મૂલ્યોનું શું થવું જોઈએ તે મહત્વનું છે. અસ્થિ તો દુબઈમાં ભરત નારાયણજી પાસે પણ સચવાયેલાં હતાં. મણિ ભવન રાખશે તો તે પણ આદરપૂર્વક વ્યવસ્થિત રાખશે અને વિસર્જિત થશે તો પણ સાચું જ છે. વળી, ગાંધીજીનાં અસ્થિનું આ પહેલું કે છેલ્લું વિસર્જન પણ નહોતું. જે થાય તે તટસ્થતાપૂર્વક જોવાનું મારું વલણ હતું.

વિસર્જન કરવાનું નક્કી થયા પછી મારી પહેલી પ્રતિક્રિયા એવી હતી કે હું વિસર્જનમાં હાજરી આપીશ નહીં. પ્રસંગની સાદગી અને ગંભીરતાને રાજનીતિ અને લોકપ્રિયતાનો રંગ ચઢ્યા વગર રહે નહીં, જાહેર કાર્યક્રમો આમ પણ મને ફાવતા નથી. ત્યાર પછી થયું કે આમ વિચારવું ઠીક નથી. આ તો ભાગવાની વાત થઈ. ગાંધીજી કંઈ અમુક એક પરિવાર પૂરતા સીમિત નથી. અમુક એક રાષ્ટ્ર પૂરતા પણ સીમિત નથી, તેમના અનુસંધાનમાં જે પણ થાય તે મોટા પાયે થાય તે સ્વાભાવિક છે. માટે કોઈ જાતની ઉત્તેજના કે નકારાત્મકતા વિના જવું. જવું જોઈએ. છેવટે હરિલાલ ગાંધીના પરિવારના હાથે વિસર્જન કરવાનું નક્કી થયું. હાજરી આપવાની ઈચ્છા પર નિર્ણયની મહોર લાગી.

નર્મદા પાસે રાજપીપળા અને ઝગડિયા વચ્ચે કડિયો ડુંગર આવેલો છે. એ ડુંગરની તળેટીમાંથી જોઈએ તો શિખર ઉપર એક નાનકડું કાળું ટપકું દેખાય છે. જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ તે મોટું થતું જાય છે. ઉપર જઈને જોઈએ તો ત્રીસ ચાળીસ માણસો બેસી શકે એવડી ગુફા છે. હવે તમે માનો કે ન માનો, પરંતુ તેમાં હિંડબા રહેતી હતી. આ હિંડબા એટલે ભીમની રાક્ષસી પત્ની કે જેને ઘટોત્કચ નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો. તે વીર હતો કારણ કે પ્રકાશ પિકચર્સે ‘વીર ઘટોત્કચ’ નામની ફિલ્મ બનાવી હતી. હિંડબા તે ગુફામાં રહેતી હશે એ વાત મારા માનવામાં આવી ગઈ. કારણ કે આટલે ઊંચે ગુફામાં રહેનાર રાક્ષસ જ હોઈ શકે. ગામના એક જાણકારે કહ્યું કે આ ગુફામાં તે હીંચકા ખાતી હતી. આપણાથી સંશય તો થાય ના. ઉપરથી એ જાણકારે નીચે તરફ હાથ કરીને કહ્યું કે ‘અહીં રાક્ષસી પ્રજા રહેતી હતી.’ મેં કહ્યું કે ‘આ વાત અહીં બોલ્યા તો બોલ્યા પણ નીચે ના બોલતા. નીચે બધા રાક્ષકો પેન્ટ અને શર્ટ પહેરે છે.’ આટલે ઊંચે પણ ભાવુકો ગુફામાં દીવા કરે છે.

મારા મોં પર ક્યાંય સંશયની ઝલક દેખાઈ હશે એટલે એમણે ચાલુ રાખ્યું. ‘પાંડવો ગુપ્તવાસમાં ગયા હતા ત્યારે આ નર્મદા પટ પર આવ્યા હતા.’ મેં ખૂબ ભાવથી આંખો મીચી. તેમણે કહ્યું ‘તમે જ્યારે નર્મદા નદી પરનો બંધ જોવા જાવ ત્યારે તમને એવા લોકો મળશે કે જેમણે અધસ્થામાને એની ખોપરીમાં ઠંડક પહોંચે એટલે દહીં મુકવા માટે આપ્યું હોય.’ મારા મોઢા પરનું ચિહ્ન જોઈને તે બોલ્યા, ‘એ તો તમને ખબર છે ને કે અધસ્થામા જીવતો છે?’ ધન્ય ભારતભૂમિ. અને ધન્ય એની સંસ્કૃતિ. ... તેમણે સમજાવ્યું કે અધસ્થામાને અમરત્વનું વરદાન હતું. એટલે એ મરે તેમ નહોતો. ભીમે ગુરુપુત્રની માથાની ચોટલી મૂળમાંથી ખેંચી કાઢી હતી. હવે તેને તે જગ્યાએ હજુ બળતરા થયા કરે છે. એટલે એ નર્મદા પટની આદિવાસી પ્રજાની પાસે દહીં માંગવા જાય છે. તે તેની ખોપરીમાં ભરે છે. ‘તમને ડંમ પાસે કેવડિયામાં કોઈક મળી આવશે.’ મેં પૂછ્યું, ‘ત્યાં બોર્ડ માર્યું છે?’ ચમત્કારોને પણ બોર્ડની આવશ્યકતા હોય છે. ‘ના હં, ત્યાં બોર્ડ નથી.’ આ ભાઈ ખરેખર જાણકાર હતા. એમને કદાચ તાજમહેલના અર્કિટેકનું નામ ખબર ન હોય, અજંતા – ઈલોરાના આર્કિટેકનાં નામ પણ ન જાણતા હોય. જયપુરના હવામહેલની ડિઝાઇન કોની હતી? તેની પણ ખબર ન હોય. એવી નકામી માહિતીની ખબર ભારતમાં કોઈને હોતી નથી. અને એની ખબર રાખવી જરૂરી પણ નથી. કારણ કે તેમને હિંડબા અને અધસ્થામાની ખબર હોય છે. ધન્ય ભારતભૂમિ. અને ધન્ય તેની સંસ્કૃતિ. ... જતાં જતાં મેં તેમને કહ્યું, ‘મને એક વાતની ખબર છે. જેની તમને કદાચ ખબર ન હોય કે હિંડબાએ પોતાના પુત્ર ઘટોત્કચની બાબરી ક્યાં ઉતારાવી હતી.’

તો પણ મને પૂરી કલ્પના આવતી નહોતી કે ગાંધીજી જેવી વૈશ્વિક વ્યક્તિનાં અસ્થિનું વિસર્જન કેવી રીતે થશે. પછી તો રોજરોજની ધમાલમાં, અન્ય ચિંતાઓમાં આ બધું વિસારે પડતું ગયું.

વિસર્જનનું આગલું અઠવારિયું હું મારા ભાઈને ત્યાં મોરબી હતી. વિસર્જનના દિવસે જ મુંબઈ પાછી ફરી. તેનો ફાયદો કે ગેરફાયદો એ થયો કે વિસર્જનના આગલા દિવસોમાં જે ગતિવિધિઓ થઈ, જે વાતાવરણ તૈયાર થતું ગયું તેનો જરા પણ સ્પર્શ થયો નહોતો. મારું મન સાવ કોરું હતું. આમ, સવારે સાડાઠાઠે મારી દીકરી રચના અને હું મણિ ભવન પહોંચ્યાં ત્યારે પદયાત્રા શરૂ થઈ ગઈ હતી. અમે જોડાઈ ગયાં. અમારી આગળ જાપાનના બૌદ્ધ ભિક્ષુ મોરિટા-જી શાંતિપ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા અને તેમની આગળ શણગારેલી ટ્રકમાં અસ્થિકુંભ રાખવામાં આવ્યો હતો. ...

ઘણી વાર ‘વાઈબ્રેશન્સ’ શબ્દ સાંભળીએ છીએ. આંદોલનો – દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં વ્યક્તિત્વનાં આંદોલનો આસપાસના વાતાવરણમાં છોડે છે અને એનો બીજી વ્યક્તિઓમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રતિભાવ જગાડે છે તે અનુભવીએ છીએ. મોટે ભાગે આપણી ટેવ આપણા પોતાના વિશ્વમાં ખોવાયેલા રહેવાની હોય છે. એટલે ઘણી વાર તો આવાં આંદોલનો આપણને સ્પર્શ્યા વિના વિખેરાઈ પણ જાય છે.

અમે મધ્ય પ્રદેશમાં સતના શહેર ગયા હતા. ત્યાંથી કાર રસ્તે ખજૂરાહો જવાનું હતું. અમારા ગાઈડે ખજૂરાહોનાં નગ્નશિલ્પોથી પણ વધુ અદ્ભુત વસ્તુ બતાવી. મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રજીની પાદુકાઓ. હવે એ મંદિરમાં ભરતે સ્વયંમ્ આ પાદુકાઓ સાચવી અને રાખી હતી. રામજીનો કાળ તો કૃષ્ણથી પણ દોઢ બે હજાર વરસ જૂનો. જો કૃષ્ણ ભગવાનની બાબરીની જગ્યા મળતી હોય તો એક, બે હજાર વરસ આમ કે તેમ, રામજીની વસ્તુઓ પણ મળી શકે. આપણે, હવે, શંકા કરવાનું છોડી દીધું છે. રામ ભગવાન ચાંદીની પાવડીઓ પહેરતા હશે. એ ચાંદીની હતી. ભારેખમ હતી. ભગવાનને શું? એ પહેરે તો પાદુકાઓ હલકી ફૂલ બની જાય. મારું માનવું હતું કે ભરતે રામજીને પાદુકાઓ જ્યારે એ વનમાંથી પાછા આવ્યા હતા ત્યારે પાછી આપી દીધી હતી. કદાચ રામજીના ભક્તોએ એ પાદુકાઓ સાચવી રાખી હોય. આજથી પાંચસો કે હજાર વરસ પછી પણ ગાંધીબાપુનાં ચંપલ જોવા મળશે જ એ વાત જેટલી ચોકકસ છે એટલી જ ચોકકસ વાત રામજીની પાદુકાઓની છે. એક બે હજાર વરસ આમ કે તેમ. શું ફેર પડે છે? બધું અમર રહી શકે.

પાદુકાની આજુબાજુ મંદિર બંધાયું છે એટલે તે પાદુકાઓ ભગવાનની જ ગણાય ને! મંદિરના પૂજારીએ અમારી પાસે પ્રેમથી પૂજા કરાવી. પૂજા પછી તો મારો વિશ્વાસ વધી ગયો હતો. પત્નીએ એક હજાર અને એકની દક્ષિણા મૂકી. તેમ છતાં, મારા પત્નીના મોં પર થોડી ગૂંચવણ હતી. તેણે પૂજારીજીને પૂછ્યું, ‘અમે રામજીની પાદુકાઓ દક્ષિણમાં પણ જોઈ હતી તે કેવી? તે સાચી કે આ સાચી?’ પૂજારીને આ સવાલ હજાર લોકોએ પૂછ્યો હશે. તે જવાબ જાણતા હતા. ‘આ જ ખરી પાદુકાઓ. અને એની સાબિતી જો તમારે જોવી હોય તો તમને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું સર્ટિફિકેટ બતાવીએ.’ મેં પત્નીને ધીરા અવાજે કહ્યું ‘હવે આ સર્ટિફિકેટ શંકરાચાર્યજીએ ક્યાં છપાવ્યું હતું એમ ન પૂછતી. આ તો ૨૦૨૦ સુધીમાં ભારત આખા વિશ્વમાં સુપર પાવર બનવાનું છે તેની પૂર્વ તૈયારી છે.’

આપણો દેશ સુપર પાવર કેમ ન બને? આપણા જેટલું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ક્યા દેશ પાસે છે? આપણાં જેટલી જૂની સંસ્કૃતિ શોધી ન જડે. આપણી ક્રિકેટ ટીમને વર્લ્ડ ચેમ્પિયન આપણા ખેલાડીઓ નથી બનાવતા પરંતુ આપણાં હોમ હવન બનાવે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સામે જીતવા ગામે ગામ પૂજાઓ અને હવનો કરવા જરૂરી છે. વરૂણદેવને ધુણાવો એટલે વરસાદ તૂટી પડે અને આપણી હારની બાજી ડ્રોમાં પરિણમે. વરસાદ એ તો આપણો ભારમો ખેલાડી છે. અને આ સેટેલાઈટના જમાનામાં ક્યારે વરસાદ પડશે એ પણ આ યજ્ઞો નક્કી કરી શકે છે. ક્રિકેટની મેચ જીતવા માટે કે વરસાદ પાડવા માટે આપણી પાસે વિજ્ઞાન ઉપરાંત જૂની સંસ્કૃતિ છે.

હવે તો આપણે જરૂરથી સુપર પાવર બનીશું.

અસ્થિકુંભની પાછળ ચાલતાં, પગલે પગલે, આ 'વાઈબ્રેશન્સ'નો સઘન અનુભવ થતો હતો. કોરા મન પર એક ઊંડી અને પાવન અનુભૂતિનો રંગ ચઢતો જતો હતો. શાની અસર હતી આ? અસ્થિ એટલે પાર્થિવ શરીરનો પાર્થિવ અંશ. તેનામાં તે શરીરને ધારણ કરનાર વ્યક્તિને કલ્પી ભલે આપણી પૂજ્યભાવ અનુભવીએ, પણ અંતે તો અસ્થિ છે. શરીરની ક્ષણભંગુરતા અને નશ્વરતાનું એક પ્રતીક. તેનાં વળી આવાં શક્તિશાળી આંદોલનો હોઈ શકે - જે બધા કોલાહલની વચ્ચેથી મનને એક શાંતિનો, સભરતાનો સઘન અનુભવ આપે ? - બુદ્ધિ ચંચળ બની કારણોની શોધમાં લાગી ગઈ, પણ હૃદય ડૂબવા લાગ્યું હતું, એક અસીમ ગહનતામાં. કોણ જાણે કેમ મારી આંખો સામેથી મારું પોતાનું જીવન ચિત્રપટની જેમ થોડી ક્ષણોમાં પસાર થઈ ગયું. નાની હતી ત્યારથી હું હાથમાં ચોપડી સાથે ફરતી રહેતી. દાદાજી વઢતા, 'આડું અવળું કંઈ કંઈ વાંચ્યા કરે છે, ગાંધીજીની ચોપડીઓ કેમ નથી વાંચતી?' હું તેમના હાથે કાંતેલી ખાદીનાં ચોખ્ખાં, ઊજળાં કપડાં જોઈ રહેતી ને કહેતી, 'વાંચીશ.' ગાંધીજીનાં લગભગ બધાં જ પુસ્તકો તેમની પાસે હતાં. ખૂબ જતનથી સાચવતાં અને કલાકો સુધી વાંચ્યા કરતા. હું ક્યારેક પાનાં ફેરવી લેતી, પણ ગાંધી-સાહિત્ય મને ભારે લાગતું.

આજે તેઓ નથી. પુસ્તકોનો કબાટ છે. હું ત્યાં જાઉં ત્યારે ગોઠવું છું; થોડું વાંચી લઉં છું.

બુધવાર, ૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮નો દિવસ. દક્ષિણ મુંબઈના ઐતિહાસિક ચૌપાટી પાસેના દરિયાનું દૃશ્ય. મહાત્મા ગાંધીજીનાં અસ્થિ વિસર્જનની પવિત્ર ઘટના. અસ્થિકુંથ સંગાથે હોડીમાં (ડાબેથી) નિર્મળાબહેન ને રામદાસ ગાંધીનાં દીકરી ઉષાબહેન હરીશ ગોકાણી, ગુલાબબહેન ને હરિલાલ ગાંધીનાં દીકરી રામીબહેનનાં દીકરી નીલમબહેન પરીખ, લક્ષ્મીબહેન ને દેવદાસ ગાંધીનાં દીકરી તારાબહેન ભટ્ટાચાર્યનાં દીકરી સુકન્યા ભરતરામ, મણિ ભવન ગાંધી સંગ્રહાલયના પ્રમુખ ધીરુભાઈ મહેતા તથા પ્રબોધભાઈ હરિલાલ ગાંધીનાં દીકરી સોનલબહેન ભરત પરીખ દષ્ટિમાન થાય છે.

ઘરમાં ગાંધી પરિવારના હોવાની કોઈ સભાનતા નહોતી. સાધારણ બાળકોની જેમ જ અમારો ઉછેર થયો. અમે જાણતાં કે ગાંધીજી અમારી દાદીના દાદા થાય, તે ખૂબ સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે, કોઈ 'વિશેષ'તા વિના. ઉછેરની દૃષ્ટિએ તો આ યોગ્ય જ હતું પણ એનો ગેરફાયદો મને એ થયો કે પુખ્ત વયના થયાં પછી પણ, અસાધારણ સંજોગોમાં મૂકાયા પછી પણ મારો 'સાધારણ'તાનો દાયરો તૂટ્યો નહીં. સ્વાર્થ અને શોષણની સામે સંઘર્ષ પણ કદાચ મારાં સંતાનોમાં અસ્તિત્વનો સવાલ ન હોત તો હું કરી ન શકી હોત. છતાં મેં જોયું છે કે હું પરંપરા અને ચીલાચાલુપણાંને આસાનીથી તોડી પણ શકું છું - પણ તે પાણી માથા પર આવી જાય પછી જ. ત્યાં સુધી એને નિભાવવાની કોશિશમાં વ્યર્થ ખર્ચાતી રહું છું. શું છે આની પાછળ ? - કન્ડિશનીંગ ? નૈતિક હિંમતનો અભાવ ? થાય છે, પોતાનાથી જ અનભિજ્ઞ હોવાની સ્થિતિમાં જિંદગીની અડધી મજલ પૂરી થઈ ગઈ. ...

પદયાત્રા પૂરી થઈ હતી. પોલીસ સલામી સાથે અસ્થિકુંભને ખાદીના, સૂતરની આંટીઓ અને તાજાં ગુલાબથી સુશોભિત મેજપોશ(ટેબલક્લાંથ)વાળા મેજ પર ગોઠવવામાં આવ્યો. સામે લોકો

બેઠાં. અસ્થિકુંભની પાછળ ગાંધીજીનું મોટું પોસ્ટર હતું. હસતો ચહેરો, તેજસ્વી - પ્રસન્ન આંખો. 'વૈષ્ણવજન ...' ગવાતું હતું. હું તેમનો ચહેરો એકાગ્રતાથી જોતી હતી : કેટલો શક્તિશાળી હતો આ આત્મા - સત્યની અવિરત, નિર્ભય શોધ તેને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહના પ્રથમ પ્રયોગો સુધી દોરી ગઈ. ઉત્તરોત્તર વધતા જતા આંતરિક તેજે ભારતની સદીઓથી કચડાયેલી, ગુલામ પ્રજામાં પ્રાણ પૂર્યો. ઈતિહાસમાં ક્યાંય કદી નહોતી થઈ તેવી અહિંસક લડત ચાલી અને કદી જેનો સૂર્ય આથમતો નહીં એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્વતંત્ર ભારતની ક્ષિતિજ પરથી વિશ્વ ભરમાં અસ્ત થવા માંડ્યું. પણ સ્વાતંત્ર્યનો સૂર્યોદય લોહિયાળ હતો, રાષ્ટ્રપિતાનું હૃદય રડતું હતું ને અંતે દેશના જ એક ભાંડુના હાથે એમની હત્યા થઈ. ... કેવું જીવન, કેવું મૃત્યુ!

જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં, મૃત્યુના થોડા જ દિવસો અગાઉ એમણે કહ્યું હતું, 'જો ગાંધીના સિદ્ધાંતો મરી પરવારે તો ગાંધી જીવતો હોય તો પણ મર્યા બરાબર છે, પણ જો ગાંધી મરી જાય ને તેના સિદ્ધાંતો જીવતા હોય, તો સમજજો કે ગાંધી હજી જીવે છે. ...'

હા, ગાંધી હજી જીવે છે. આજે પણ એઓ વિશ્વની સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી વિભૂતિ ગણાય છે. એઓ હજી જીવે છે કારણ એમણે હંમેશાં માણસને સૌથી મોટો ગણ્યો છે, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાને પાત્ર ગણ્યો છે. એમની લડાઈ માણસે માણસ પર કરેલા અત્યાચાર અને અન્યાયની સામે હતી, માણસ સામે નહીં. આજે એઓ હોત તો જેટલી તાકાતથી બ્રિટિશ સત્તા સામે લડ્યા હતા, તેટલી જ તાકાતથી આપણા સમાજ અને સરકારની ગેરરીતિઓ સામે પણ લડતા હોત. માનવગૌરવની રક્ષા માટે લોકોને કટિબદ્ધ કરતા હોત.

પ્રાર્થના, દર્શન પૂરાં થયાં છે. અસ્થિકુંભ સાથે બોટ દરિયાના ઊંડાણ સુધી ગઈ છે. સાથે ગાંધી પરિવાર, નેતાઓ, સુરક્ષા અધિકારીઓ, પ્રચાર માધ્યમવાળા વગેરેની બીજી બોટો છે. બધાં શાંત છે, ગંભીર છે, જાણે કે કોઈ સામે નતમસ્તક છે. નીલમ પરીખ, મારાં ફોઈના હાથે અસ્થિનું વિસર્જન થાય છે. જીવનની બધી ક્ષુદ્રતાઓને, ક્ષુલ્લકતાઓને પણ આમ વિસર્જિત કરી શકાતી હોત તો - પુષ્પોની પાંખડીઓ સાથે અસ્થિ થોડી ક્ષણો સૂર્યપ્રકાશિત સપાટી પર તર્યા અને નિ:શેષ થયાં. ... અગાધ ઊંડાં જળ અને તેમાં ઊઠતાં તરંગો વચ્ચે થઈ બોટો પાછી ફરી.

ગાંધીજીના ચારે પુત્રોના પરિવારનાં પ્રતિનિધિઓ આજે અહીં હાજર છે. એમાંનાં અમુક પરિચિત છે, અમુક એકબીજાંને પહેલી વાર મળ્યાં છે. પણ આજે તેઓ જ નહીં, દુનિયાની બધી દિશાઓમાં વિખરાયેલા ગાંધીપરિવારનાં સભ્યો એક સૂક્ષ્મ તારથી પરસ્પર જોડાયેલાં હોવાનું અનુભવે છે. કેટલી સુંદર છે આ એક હોવાની ભાવના!

વિચારું છું, ગાંધીજી તો ક્યારના પરિવારની સીમાઓ તોડી દેશમાં ને દેશમાંથી દુનિયા ભરમાં ફેલાઈ ગયાં હતાં એટલે 'સૂક્ષ્મ તારથી પરસ્પર જોડાયેલાં' હોવાનો અનુભવ કરતા 'ગાંધી પરિવાર'ની વ્યાખ્યા કે સીમા કેવી રીતે નક્કી કરવી ? હું સહજતાની ઉપાસક છું, પણ ગાંધીજીનું સંતાન હોવાની આ જે સભાનતા આજે મારાં લોહીમાં જાગી છે, તેને હું સત્કારું છું. આ સભાનતા માત્રથી મારી નસોમાં વીજળી દોડી ગઈ છે. પોતાના નાના નાના સુખદુઃખ અને હારજીતની પેલે પાર, સંઘર્ષરત ને વિકાસોન્મુખ વિશ્વ સાથે, માનવઅસ્તિત્વ સાથે જડાયેલા પ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય, પરિશ્રમ, પીડા અને ગરિમા સાથે જોડાઈ રહી છું. કેટલી સુંદર છે આ એક હોવાની ભાવના!

અલબત્ત, આ કલ્યાણકારી ક્ષણે પણ મને યાદ છે, જિંદગીનો એક ચહેરો ફૂર અને કુરૂપ પણ છે. 'સુન્દરમ્'નું કાવ્ય યાદ આવે છે :

હું ચાહું છું સુંદર ચીજ સૃષ્ટિની
ને જે રહી અસુંદર તે સર્વને
મૂકું કરી સુંદર ચાહી ચાહી ...

[B/2, Ritik Apartment, S. V. Road, Dahisar (East),
MUMBAI - 400 068, India]

ઢેબરાં – બર્ગરની જુગલબંદી, ને લટકામાં, ગુજરાતીનો માહોલ

હૈં ભલા ! ... ૧ એપ્રિલ ૧૯૬૮ અને ૫ મે ૧૯૭૨ વચ્ચે કોઈ સામ્ય ખરું કે ? કોઈ મનમેળાપ ખરો કે ? થોડુંક માથું ખંજવાળવાનું મન થાય; ખરું ને ? ... પરંતુ ‘ગુજરાત’ તેમ જ ‘ગુજરાતી’ માધ્યમનાં જ સામ્ય, અહીં, અમથા અમથા ય, દેખીતાં ભાળી શકીએ. બાકી સાકી રામરામ. ... હા, અહીં આપણે, કવિ ‘ખબરદાર’ ઉદ્દેશ્યિત ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’નો પરચમ લઈને, ‘જગતનું અગ્રણી સાપ્તાહિક’ બનવાને નીકળેલાં “ગરવી ગુજરાત”, તથા ‘દરેક દિશામાંથી અમને શુભ અને સુંદર વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ’ની વેદઞ્જ્યાઓ સાથે, ‘યુરોપનું પ્રથમ અને અગ્રગણ્ય ગુજરાતી સાપ્તાહિક’ હોવાનું કહેતાં “ગુજરાત સમાચાર”ની વાત માંડીએ છીએ. પહેલા સામયિકને, ગઈ ૧ એપ્રિલે, એકતાળીસમું બેઠું. બીજા સામયિકની, આગામી પાંચ મેના દિવસે, સાડત્રીસમી વર્ષગાંઠ હશે. આ પશ્ચિમિયા વાતાવરણમાં, સાંપ્રત સમયે, આટઆટલાં વર્ષો, ગુજરાતી સામયિક સતત બહાર પડતું રહે, એ જ ખુદ મોટી ઘટના છે. અંતરમનથી એ બંને સામયિકોનું સ્વાગત છે અને સંચાલકોને સહૃદય વધાવીએ પણ છીએ.

ચચ્યાર દાયકાના આ સમયપટમાં, છપામણી ક્ષેત્રે જે હરણાકળ ભરાઈ છે તેનો અનુભવ આ બંને સામયિકોનો આ જિવારો શાખ પૂરે છે. આ ચાળીસ સાલના અંકો પર નજર નાંખીએ કે તરત આવો અનુભવ, કોઈ પણ નિરીક્ષકને સહજપણે થવાનો. કાતરગુંદરના સતત વહેવાર તેમ જ ખપ પૂરતાં બીબાં વાટે મુદ્રણકામના આરંભના દિવસોમાંથી પસાર થતાં થતાં, ગયા સૈકાના અસ્તકાળ ગાળે કમ્પ્યુટર વાટે અક્ષરાંકન તો આવ્યું. હવે, તળ ગુજરાતમાં ધબકતા રહી, ઈ-ટરનેટી માધ્યમનો લાભ પણ તેને મળતો થયો છે. બંને સામયિકોનું કલેવર બદલાયું છે. તે રૂપકડાં ય લાગે છે. જો કે ખુદ સામયિકનો માંદ્વલો અવઢવમાં હોય, તેમ ડોકાતું રહ્યું છે. દશા અને દિશાની ખાટવે મોટી ખોટ વર્તાય છે.

મિત્ર જિગર નબીપુરીના એક અભ્યાસુ લેખને ટાંકીને કહી શકાય કે “ગુજરાત સમાચાર”ના આરંભ સમયનો ઇતિહાસ ચોક્કસ રોમાંચક હતો. એ ત્યારે પખવાડિક હતું. પાછળથી એ સાપ્તાહિક બન્યું. એ સમયે દિવંગત કુસુમબહેન શાહ નામે એક મુંબઈગરાં જાજવલ્યમાન બહેન, એ સામયિકનાં તંત્રીપદે હતાં. મુંબઈ રાજ્યની પહેલી ધારાસભામાં, એક વેળા, મૂળ વઢવાણના પરંતુ માટુંગાના રહેવાસી, ચંપકલાલ દાદભાવાળા નામે એક સજજન ધારાસભ્ય હતા. કુસુમબહેન એ સ્વાતંત્ર્યસૈનિકનાં દીકરી થાય. કુસુમબહેનનાં પતિ હિમ્મતલાલ શાહ બહુ જ નાની વયે મોટર અકસ્માતમાં અવસાન પામ્યા. એ પછી, નાનેરા બાળક ચેતનને લઈને, વિલાયતમાં નસીબ અજમાવવાને સારુ કુસુમબહેન અહીં આવેલાં. વારુ, આ સામયિકનો આરંભ થયો તેમાં નવિનીકાન્ત પંડ્યા ઉપરાંત પ્રાણલાલ શેઠ પણ પૂરેવચ્ચ હતા. પાછળથી ૧૯૭૬ના અરસામાં, ચન્દ્રકાન્ત બાબુભાઈ પટેલને હવાલે એ સામયિક ગયું. એમની માલિકી બાદ, આ સાપ્તાહિક ફલ્યુંફૂલ્યું છે. વારેપરબે, ખાસ અંકો તો અહીંથી નીકળે છે. વળી, સાથે સાથે “એશિયન વૉઈસ” નામે અંગ્રેજી સાપ્તાહિક પણ આ કારોબારમાંથી બહાર પડતું આવ્યું છે. એક દા, “ન્યૂ લાઈફ” નામે અંગ્રેજી સાપ્તાહિક નીકળતું. તે સામયિકનો આ વધુ એક અવતાર છે.

બીજી પાસ, રમણીકલાલ છોટાભાઈ સોલંકીએ “ગરવી ગુજરાત”નો આરંભ કરેલો. તેનો ય હવે ચોમેર વિસ્તાર થયો છે. રમણીકભાઈએ જે પરિસ્થિતિમાં આ પત્રનો આરંભ કર્યો એ ખુદ પોરસાવે તેવી રોમાંચક વાતો છે. તત્કાલીન ભારતીય ઉચ્ચ આયુક્ત જીવરાજભાઈ મહેતાની ડુંફ અને માર્ગદર્શનમાં એ બેઠું થયું. રમણીકભાઈ તેમ જ પાર્વતીબહેનની મહેનતને માટે ખડકાળ ભોમકા હતી, પણ એમણે એ દિવસોમાં, જે તનતોડ મહેનત કરી તપ કરેલું અને ચાસ પાડેલા તે સઘળાં આજે ઊગી નીકળ્યાં છે. “ગરવી ગુજરાત” ઉપરાંત, “એશિયન ટ્રેડર્સ”, “જીજીટુ લાઈફ”, “સર્મસી બિઝનેસ”, “એશિયન હોસ્પિટાલિટી” જેવાં અંગ્રેજી સામયિકોનું ઊમેરણ પણ એમણે કર્યું છે.

મૂળગત આ બંને અઠવાડિકો સમાચારપત્રોની ખોટ સારે છે. પ્રસંગોપાત એમાં બીજાં લખાણ અને વિગતમાહિતીઓ આવે છે. લોકોને સારુ એ બંને, સામાજિક સ્તરે, સેતુરૂપ નીવડ્યાં છે. આ બંને પત્રોમાં એક બીજી ઘટના ય એક સરખી નોંધપાત્ર રહી છે : બંને પત્રોમાં પ્રાણલાલ શેઠ થોડાક સમય સારુ પણ માનદ તંત્રીપદે રહેલા છે. ટૂંકા પને કહીએ, તો એ ખ્યાતનામ વરિષ્ઠ અનુભવી પત્રકારે બંનેમાં ‘ગોરપટ્ટું’ કરેલું !

દિવંગત નરહરિ જાની ઉપરાંત અમૃત દેસાઈ, જય કાન્ત, સુષમા સંઘવી, કિશોર કામદાર, મનીષા જોશી, ચંદ્રકાન્ત દવે સરીખાં પત્રકાર મિત્રોએ “ગરવી ગુજરાત”ની જીવાદોરી મજબૂત કરવામાં ઘટિત યોગદાન આપેલું છે. એક દા, નવનીત ધોળકિયા, કાન્તિ નાગડા તેમ જ વિનોદ કપાસી પણ યથા સમયે ત્યાં હાથવટકો બનતા હતા. આ બાજુ, દિવંગત શિવ આચર ઉપરાંત, જયંતી ઠાકર ‘જય મંગલે’ ય “ગુજરાત સમાચાર”માં કાબેલિયતે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી પત્રકારત્વની અસીમ સેવાઓ કરી છે. એ કામોમાં, અનેકોની જોડાજોડ, રામુ મટવાડકર, ઉપેન્દ્ર ગોર, હીરાલાલ શાહ, ટી. પી. સૂચક, જગદીશ દવે, જ્યોત્સ્ના શાહ, કોકિલા પટેલે પણ નોંધપાત્ર સેવાઓ બક્ષી છે.

“જન્મભૂમિ”માંના દિવસો સાંભરી આવે છે. એ દિવસોમાં “ગરવી ગુજરાત”વાળા રમણીકલાલ સોલંકી તેનું વિલાયતી પ્રતિનિધિત્વ કરતા. એ મુંબઈ આવે ત્યારે તંત્રીખાતામાં ભાગ્યે જ આવતા ! સડસડાટ સીધા, ત્રીજે માળે જઈ, જાણે કે, વહીવટી મંડળ સાથે જ ફક્ત ઘરોબો રાખતા. તંત્રીખાતામાં મનુભાઈ મહેતા, જયંતી શુક્લ અને એ પછીના તંત્રીઓ સાથેનાં આ અને આવાં અંતર અંગે સ્વાભાવિક અચરજ રહ્યું છે. એમાં રમણીકભાઈના કોઈક સ્વભાવની કદાચ સવિશેષ ગ્રંથ જોવાઅનુભવવાની મળી આવે. “ગુજરાત સમાચાર”માં શિવ આચરની ઝાઝેરી સેવાઓ હતી. એમ છતાં, આ દિવંગત ખ્યાતનામ પત્રકાર સાથે જે વર્તન વહેવાર થયો હતો, એ ય સાંભરી આવે છે. એ વખતે કોર્ટકચેરી થયેલી અને સામયિકના માલિકતંત્રીને ‘નેશનલ યુનિયન ઓફ જર્નાલિસ્ટ્સ’ની એક શાખાએ ‘બ્લેક લિસ્ટ’ પર મૂક્યા હોવાનું કહેવાતું, તે ય સાંભરે છે.

આ બંને સામયિકોએ લોકજાગૃતિ આણવા માટે નિઃશંક કામ કર્યું છે; પરંતુ તેમની નજર બહુધા અન્ય લાભો પર પણ મંડાઈ જોવા મળી છે. તેની આડ પેદાશે ગુજરાતી સમાજને વિભાગીકરણ સહેવાનું આવ્યું છે. થોડા વખત પહેલાં, અમેરિકી રાષ્ટ્રપ્રમુખ જ્યોર્જ બુશ કહેતા હતા તેમ, ‘તમે કાં તો અમારી સાથે છો, અથવા સામેવાળાનાં જૂથમાં છો !’નો ભાવ ક્યારેક અહીં પણ અનુભવાતો હોવાનું લાગ્યું છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓ અને દુઃશ્મનો વચ્ચેનો તફાવત આ મહાનુભાવો, કમભાગ્યે, પામી શક્યા નથી. મુંબઈનાં ગુજરાતી અખબારોનાં તંત્રીઓ એકબીજાં પ્રત્યે આદરભાવ સેવતાં સેવતાં જે રીતે વર્તનવ્યવહાર કરે છે, તેવું, ભલા, અહીં કેમ નહીં બની શકતું હોય ? – તોતેર મણ વજનના આ સવાલનો જવાબ કોઈક ત્રિશંકુ શા અભાગિયા આંકડે લટકતો ભાળીએ છીએ. ખેર, ... ગુજરાતીઓના મોટા વર્ગને સાંકળવાને બદલે, તેમનો પટ, વરસે વરસે, દેખીતા સીમિત બનતો હોય, તેમ પણ દેખાયું છે.

આપણી કોમ પરદેશે કમવાધમાવા ગઈ, અને સાથે સાથે, પોતાના સંસ્કારવારસાને ય સાથે જોળીમાં લેતી ગયેલી. તેમની પોઠોમાં અનેક પ્રકારની રીતરસમોનાં પોટલાં પાછાં આમેજ રહ્યાં છે. અને ઉમેરામાં, જે તે મુલકના વાયરાની સારીનરસી અનેક અસરો ય આ કાફલાને પહોંચી છે. વારસાનાં ઢેબરાં અને સાંપ્રત જીવનનાં બર્ગરની, આથીસ્તો, અમારે અહીં જુગલબંદી બેઠી છે. તેની સમાંતરે, સહચિંતનનો મહિમા તેમ જ તાકીદની અગત્યતા ય આ અને આવાં સમસામયિકોમાં ક્વચિત્ જ ઝીલાયાં કર્યાં છે. વાસ્તવમાં, એની વચ્ચાળે, એક નોખા પ્રકારનો ગુજરાતી માહોલ નિખર્યો છે. એ સમાજનો ધબકાર હવે ચોમેર હિલોળા લે છે. અને આથીસ્તો, મનીષ મોદી દીધો આ શેર, આપણાં સમસામયિકો અને સંચાલકોએ માંદ્વલીકોર જડબેસલાક કોતરી રાખવા સમ છે.

વીરાન કિયા જો આપકો બસ્તી નજર પડી
આપનેશત ખુદ હુયે હસ્તી નજર પડી

આદાનનાં અસંખ્ય આમ આદમીઓનું આદાનપ્રદાન

એક વખત, ભોગવિલાસનો વાહન વ્યવહાર લેખાતા, વિમાનનો વહેવાર આજકાલ તદ્દન સામાન્ય થઈ ગયો છે અને દાયકાઓ પહેલાંનો, આગોબોટ વાટેનો તદ્દન સામાન્ય વાહન વ્યવહાર, હવે એશઆરામનું સાધન લેખવામાં આવે છે. એથી 'આદાન'ની અગત્ય આપણને આસાનીએ નહીં સમજાય. આથીસ્તો, વાચકજી, તમે પૂછી પણ પાડશો કે આ 'આદાન' વળી તે શી બલા છે? વ્યાપારના મહત્વના બંદર તરીકે તેનો ઉલ્લેખ બાઈબલમાં પણ સાંપડે છે, તેમ અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટ્સ કૉલેજના પૂર્વ આચાર્ય પ્રાધ્યાપક બી.એમ મૂળે જણાવે છે. 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'માંના તેમના અધિકરણ મુજબ, પૂર્વ ભૂમધ્યસાગરથી ભારતના માર્ગ પર તથા બંદર બાબ-એલ્-માદેબ સામુદ્રીધુનીથી તે ૧૭૬ કિલોમિટરના અંતરે છે. અરબસ્તાનનું તે સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતું તથા સૌથી મહત્વનું બંદર છે. આ આદિમકાળનું બંદરી નગર ઠંડા પડી ગયેલા કિલૂઆ નામક જવાબામુખીના મુખવિસ્તારમાં ઊભું થયું છે અને તેનો વિસ્તાર ૧૮૪ ચોરસ કિલોમિટર છે તેમ જ, છેલ્લા આંકડાઓ અનુસાર, તેની વસ્તી ૮,૦૦,૦૦૦ની લેખવામાં આવે છે.

સન ૧૮૩૯થી ૧૮૬૭ દરમિયાન તે બ્રિટિશ આધિપત્ય હેઠળ હતું. અને તમે માનશો? તેના વહીવટી સંચાલનની જવાબદારી તે વખતની ભારત સરકારને સોંપવામાં આવેલી. ૧૮૩૨માં તેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનથી અલગ પાડી સામ્રાજ્યના સંસ્થાનનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. આઝાદ યેમન ગણરાજ્યનું તે હાલ મોટામાં મોટું શહેર છે.

ઈતિહાસ નોંધે છે: સન ૧૮૩૧ના ઑગસ્ટની ૨૮મીના બપોર ટાંકણે, 'રાજપૂતાના' નામની આગબોટ મુંબઈના બારામાંથી રવાના થઈ છે. જવાહરલાલ નેહરુ વિદાય આપવાને બારામાં હાજર છે. આ જગત પરની સમૂળી માનવજાતિના પાંચમા ભાગની જનતાના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ આગેવાન તરીકે, મહાત્મા ગાંધી અરબી સમુદ્ર વાટે દૂર દૂર પશ્ચિમી વાટે

(સદ્ભાવ : “ડેકકન કોનિકલ”, ૨૨.૦૩.૨૦૦૮)

સિધાવ્યા છે. આ સમૂળા પ્રવાસમાં ગાંધી ખુશખુશાલ રહ્યા હતા. બોટના બીજા દરજ્જાના વિસ્તારમાં, એમણે તૂતક પરે એક ખૂણો પસંદ કર્યો. આકાશના ચંદરવા હેઠળ જ એમણે ત્યાં રાતદિવસ ગુજારવાનું નક્કી કર્યું હતું. એમની પાસે નહીંવત સરસામાન હતો અને પોતાની રોજિંદી જીવનચર્યા એમણે ત્યાં પાળે રાખી હતી.

આશરે ૧,૬૬૦ માર્ઠલની થકિત મુસાફરી થઈ હશે. આગબોટ પહેલવહેલી જ્યાં વાંગરવાની હતી તે ભણી ગાંધીએ ય મીટ માંડી. આગબોટના કેપ્ટને આગબોટનું પૈડું ચલાવવાને ગાંધીજીને આપ્યું, અને મહાત્મા બોલી પડ્યા : ‘આશા કરું કે હું આ આગબોટને ઊંધી વાળી ન બેસું!’ એ બંદર એડન હતું, જેને આરબો ‘આદન’ કહે છે. ત્યાં ગાંધીને માટે વિશાળ પાયે જાહેર સત્કાર થવાનો હતો. આમ નાગરિકોની એ ઐતિહાસિક સભામાં સંખ્યાબંધ લોકોએ ગાંધીને સન્માનપત્ર આપેલું અને સાથે સાથે એક થેલી પણ. સન ૧૯૧૪ બાદ, હિંદી ઉપખંડની બહાર આપેલાં એમના પહેલવહેલા આ જાહેર ભાષણમાં, મહાત્મા ગાંધી કહેતા રહ્યા : ‘હિંદને એકલદોકલ આઝાદીમાં કોઈ રસ નથી. અહિંસા તથા સત્યને માર્ગે જગતની પાંચમા ભાગની વસ્તી સ્વતંત્ર બને તો તેથી માનવકુળની સેવાઓને માટે તે બહુ બડભાગી કૃત્ય લેખાશે.’ અને પછી ખલીફોની સાથે વણાયેલી સાદગીભરી જીવનકથાનાં ગુણગાન ગાતાં ગાતાં એમણે વિગતે વાતો કરી, ને આરબોને હિન્દુ મુસલમાન સંબંધક કોયડાના ઉકેલ માટે સક્રિય સહકાર આપવા અનુરોધ પણ કર્યો હતો.

લંડન કૉલિંગ !

આવા એડનમાં, એક સમયે, સંખ્યાબંધ ભારતીય વસાહતીઓ હતાં અને તેમાં ગુજરાતીઓનો ય સમાવેશ હતો. હિન્દુ, જૈન, પારસી, ખોજા, મેમણ જેવી કોમ ત્યાં વસતી હતી. આજે ય તેની શાખ પૂરતાં કેટલાં બધાં દેવ મંદિરો, મસ્જિદો, ખોજાખાનું, પારસી અગિયારી શાં ધર્મસ્થાનકો એડનમાં જોવાં સાંપડે છે. વળી મહાત્મા ગાંધીની સ્મૃતિમાં એક મોટો સભાખંડ છે અને તેના પરિસરમાં ભારતીયોનાં બાળકો માટે એક નિશાળ ચાલે છે, તેમ કહેવાય છે.

જેમ મોરેશિયસ અને ફિજી, તેમ એડનના હિન્દી મજૂરોને સહાયક થવાને સારુ, ગાંધીજીએ મણિલાલ ડૉક્ટરને ત્યાં મોકલેલા. અહીં એડનમાં ‘રિલાયન્સ’ ઉદ્યોગ ઘરાણાના સ્થાપક ધીરુભાઈ અંબાણી, એક દા, કમાવાને ય ગયા હતા. વળી, આજે દુબઈના વેપારવણજના એક વગદાર ભારતીય આગેવાન ભરતભાઈ શાહ પણ એડનમાં લાંબા સમય સુધી ધંધોધાપો કરતા હતા.

આવા આવા અનેક એડનવાસીઓ, ૧૯૬૭ની રાજકીય પરિસ્થિતિ બાદ, અહીં વિલાયતમાં પણ આવી, ઠરીઠામ થયેલાં છે. એ એડનવાસી પ્રજાસમૂહનો મોટો અંશ અહીં લંડનમાં વસ્યો છે. ‘એડન દેપાળા મિત્રમંડળ’, ‘એડન વણિક એસોસિયેશન’ અને ‘એડન મિત્રમંડળ’ જેવાં જેવાં મંડળોની, આ પ્રજાસમૂહોએ, વિલાયતમાં રચના કરી છે.

આ સમૂહમાં નગીનભાઈ શાહ તથા નટુભાઈ શાહ જેવા આદરમાન આગેવાનો છે. ચારપાંચ વરસથી આ બંને આગેવાનો વિલાયતમાં વસી રહેલા મૂળ એડનના લોકોનું એક મહા મિલન સંમેલન યોજાય, એમ વિચારે. એ બંનેએ પોતાના વિચારોનાં બીજ વાવ્યાં અને કાળજીસંભાળપૂર્વક ખાતર નાંખ્યું, અને રવિવાર, ૯ માર્ચ ૨૦૦૮ના દિવસે તેનો પરિપાક સૌએ નિહાળ્યો. વેમ્બલીની ઑક્રિગટન મેનર સ્કૂલના સ્પોર્ટ્સ હોલમાં, અકડેઠઠ માનવમહેરામણ ઊમથયો હતો. બારસો ઉપરાંત લોકો ચોમેરથી આવ્યા હતાં. તે સઉ આનંદતા હતાં, હળતા હતાં, મળતા હતાં અને ભૂતકાળને વાગોળી વાગોળીને સંભારતા હતાં.

ડાયસ્પોરિક ભારતીય પ્રજાસમૂહને જોડતી એક અગત્યની કડી એટલે આદરમાન સ્વામી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી. એમણે એડનમાં આ પ્રજાસમૂહને જાણ્યો હતો અને આ મુલકમાંના તે સમાજના સ્થળાંતર બાદ, એ સમાજ વચ્ચે જઈને તેમને હુંફેટકો ય કર્યો હતો. સ્વામી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ પોતાનું પડ સતત જાગૃત રાખનારા, ‘એડન દેપાળા મિત્રમંડળ’ની સાખ વરસોથી અનુભવી છે. એ મંડળના હિમ્મત જગાણી જેવા કર્મઠ અને નિષ્ઠાવંત આગેવાન એટલે ગુજરાતી વસાહતનું એક ઉત્તમ ઘરેણું. નરેન્દ્ર ચૌહાણ, જવાહર દેપાળા જેવા જેવા એમના અનેક સાથીસહોદરો સંગાથે વરસોથી અનેક સ્તરે કામ કરવાનું સાંપડ્યું છે. એ દરેકની નિષ્ઠા, એ દરેકના તપ અહીં પણ, અનેકોની સાથે સાથે આ અવસરે જોવા મળતાં હતાં.

આ અભૂતપૂર્વ મેળાવડામાં માત્ર દેખાણો જ નહોતા; ફક્ત વણિકો જ નહોતા; ત્યાં એ સિવાયની કોમ પણ હતી. અને તેમાં પારસીઓ હતાં; ખોજ અને મેમણો ય હતાં. અરે, એડનની મૂળ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ - ખુદ આરબો ય હતાં. આવો સહિયારો મેળો, ભલા, આજે કેટલે જોવા પામીએ ? અહીં તો દરેકને સાંકળવાની વાત હતી ને ? પચીસ પચીસ વરસ બાદ, મોટા ભાગના લોકો કદાચ પહેલી વાર હળતામળતા હતાં. તે મિલનનો ઉત્સાહ અને આનંદ ચોમેર પડઘાતો અનુભવાતો હતો. એ સમૂહમાં વસાહતી પેઢી તો હતી જ હતી; પરંતુ આ મુલકમાં જન્મી ઉછરી હોય, તેવી યુવા પેઢી પણ ચારેકોર જોવા મળતી હતી. એક અંદાજ અનુસાર, હાજરીના લગભગ ૩૦ ટકા લોકો આવા યુવાનો જ હતાં.

આ અવસર અનુભવતા અનુભવતા, આથીસ્તો, મને, સતત, મનીષ મોદીએ ટીધો ફઝલ જાફરીનો આ એક શેર સાંભરતો હતો :

પુશબૂ સે ઉસકે જિસ્મ કી આંગન મહક ઉઠા
કમરે કો ઉસને અપની હાંસી સે સજા દિયા

જૈન લલિતકળા ને સ્થાપત્યકળાની મળેલી દશમી કાર્યશાળા

લંડન યુનિવર્સિટીની 'સ્કૂલ ઓફ ઓરિયન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ'ને ઉપક્રમે, આ માસની શરૂઆતમાં, અહીં, જૈનદર્શનના અભ્યાસ બાબત દશમી વાર્ષિક કાર્યશાળા મળી ગઈ. આ કાર્યશાળા માટે યુરોપની વિખ્યાત લૂન્ડ યુનિવર્સિટી તેમ જ લંડનનું વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ પણ સહ-યજમાનપદે હતાં. બનારસ ખાતે આવેલી, અદકેરા સ્વાતંત્ર્યસેનાની અને દૂરંદેશ કેળવણીકાર પંડિત મદનમોહન માલવિયા સ્થાપિત, જગપ્રસિદ્ધ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ તથા કળા વિભાગના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક મારુતિનંદનપ્રસાદ તિવારી મુખ્ય પ્રવચક હતા. જૈન લલિતકળા અને સ્થાપત્યકળા માટે નવો અભિગમ લેવો જોઈએ, એવો તિવારીજીનો કેન્દ્રગામી સૂર હતો.

આ 'સોઆસ'માં, 'ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ હ્યુમાનિટીઝ' છે, અને વિવિધ ધર્મો બાબત અભ્યાસના તેના વિભાગ હેઠળ, જૈનદર્શનના અભ્યાસનું એક કેન્દ્ર ડૉ. પીટર ફ્યુગલના માર્ગદર્શનમાં ચલાવવામાં આવી રહ્યું છે. તેના નેજા હેઠળ, યોજાયેલી આ કાર્યશાળામાં, ફ્રાન્સની લિયો યુનિવર્સિટીના ડૉ. ક્રિસ્ટીન ચોનસ્કી, સાન ફ્રાન્સિસ્કોના ડૉ. રોબર્ટ ડેલ બોન્તા, પેરિસ યુનિવર્સિટીના ડૉ. નલિની બલબીર, ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીના અવધનલુ વી. કે. બાબુ, લંડન યુનિવર્સિટીની 'સ્કૂલ ઓફ ઓરિયન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ'ના ડૉ. પીટર ફ્યુગલ, બર્લિનમાં આવી ફેરી યુનિવર્સિટીના ગર્ડ મેવિસન, વેલ્સની કાર્લિફ યુનિવર્સિટીના મેક્સ ડીગ, એરિઝોના સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના આલ્વાપિલ્વાઈ વેલુપિલ્વાઈ, કેનેડામાંની ટોરોન્ટો યુનિવર્સિટીના ડૉ. ક્રિસ્ટોફ એમ્મરિય, જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટીના ડૉ. આર. ઉમા મહેશ્વરી, અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીના ડૉ. જહોન હેન્રી રાઈસ, લૂન્ડ યુનિવર્સિટીના ડૉ. ઓલે ક્વારન્સત્રોમ તથા નીલ હેમર, નોર્થ ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીના ડૉ. લીસા નદીન ઓવેન, ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીના જેનિસ લિયોશકો તથા યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનના ડૉ. પ્રકાશ શાહે વિગતે અભ્યાસનિબંધો પેશ કર્યા હતા.

પંડિત સુખલાલજી ના વિવિધ લેખોમાંથી સંપાદિત 'જૈન ધર્મનો પ્રાણ' નામક એક સરસ મજાનું પુસ્તક પંડિત દલસુખ માલવણિયાજીએ તૈયાર કરેલું છે. આ અગત્યના સંપાદનમાં, 'દર્શન અને ચિંતન' નામક પુસ્તકનાં ય અંશો આમેજ છે. પંડિત સુખલાલજી આ પુસ્તકમાં નોંધે છે : 'જ્યાં ધાર્મિક આત્માઓનો કાંઈ પણ સંબંધ રહ્યો હોય, અગર જ્યાં કુદરતી સુંદરતા હોય અથવા એ બેમાંથી એકે ન હોય છતાં જ્યાં કોઈ પૈસાદારે પુષ્કળ નાણું ખરચી ઇમારતની, સ્થાપત્યની, મૂર્તિની કે એવી કાંઈ વિશેષતા આણી હોય ત્યાં ઘણે ભાગે તીર્થ ઊભાં થઈ જાય છે. ગામ અને શહેરો ઉપરાંત સમુદ્રતટ, નદીકાંઠે, બીજાં જળાશયો અને નાનામોટા પહાડો એ જ મોટે ભાગે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

“આવાઝ” સામયિકનાં સંપાદકોની સભા

પૂર્વ આફ્રિકા અને તેમાં ય ખાસ કરીને કેન્યામાંની એશિયાઈ વસાવટી જમાતને કેન્દ્રમાં રાખીને, ચચ્યાર વર્ષથી, “આવાઝ” નામે અંગ્રેજીમાં એક સામયિક નાયરોબીથી બહાર પડી રહ્યું છે. આ સામયિકનાં સંપાદક શ્રી ઝરીના પટેલ તથા શ્રી ઝાહિદ રાજન બ્રિટનની ટૂંક મુલાકાતે આવી રહ્યાં છે. એ બંને વિદ્વાન સંપાદકોને મળવાનો તેમ જ તેમની સાથે ચર્ચા વિચારણા કરવાનો એક કાર્યક્રમ અહીં શનિવાર, ૨૪ મે ૨૦૦૮ના દિવસે સાંજે ૩.૦૦ વાગ્યાથી યોજાયો છે.

‘ગુજરાતી રિડર્સ ગ્રૂપ’, “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર તેમ જ બ્રેન્ટ લાયબ્રેરી સેવાઓના સંયુક્ત નેજા હેઠળ, ગોઠવાયેલી આ બેઠકમાં “આવાઝ” સામયિકનાં ચાર વર્ષ : દશા, દિશા અને ભાવિ વિષયક રજૂઆત થશે. જાણીતા વિદ્વાન પ્રા. પ્યારઅલી રતનશી સભાપતિસ્થાને હશે.

થોડાક મહિનાઓ પહેલાં, આપણાં જાણીતાં ઇતિહાસકાર દંપતી, ડૉ. શિરીન મહેતા તથા પ્રા. મકરન્દ મહેતા પોતીકા સંશોધનકામને સારુ વિલાયતસ્થિત ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની વિગતો વીણવાને અહીં આવેલાં, તે સાંભરતું જ હશે. એવાં જ કોર્કઈ નક્કર કામોમાં, પૂર્વ આફ્રિકાના પરિસરમાં વસતાં વસતાં, ઝરીનાબહેન અને ઝાહિદભાઈ વરસોથી લાગી પડેલાં છે. રસજોને સારુ આ સભા ઘણી જ્ઞાનસભર નીવડશે, એમ આસ્થા છે.

વિલ્ડસન ગ્રિન લાયબ્રેરીના પરિસરમાં [Space 2, first floor, Willesden Green Library Centre, 95 High Road, Willesden Green, London NW10 2SF] બપોરે ૩.૦૦ વાગ્યાથી ૬.૩૦ વાગ્યા સુધી ચાલનારી આ બેઠકમાં, હાજર રહેવા અને ભાગ લેવાનું સૌ કોઈને સહૃદય નિમંત્રણ છે.

‘જૈન તીર્થો જળાશય પાસે નથી આવ્યાં એમ તો નથી જ; સુંદર તીર્થો ગંગા જેવી મહત્તી નદીને કિનારે અને બીજાં જળાશયો પાસે આવેલાં છે. તેમ છતાં સ્થાન પરત્વે જૈન તીર્થોની ખાસ વિશેષતા પહાડોની પસંદગીમાં છે. પૂર્વ હિન્દુસ્તાન કે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન – જ્યાં જાઓ ત્યાં; જૈનોનાં પ્રધાન તીર્થો ટેકરીઓ અને પહાડોની ઉપર જ આવેલાં છે.’

પંડિત સુખલાલજી વધુમાં જણાવે છે : ‘તીર્થોના વિકાસમાં મૂર્તિપ્રચારનો વિકાસ છે અને મૂર્તિપ્રચારની સાથે જ મૂર્તિનિર્માણકળા તેમ જ સ્થાપત્યકળા સંકળાયેલાં છે. આપણા દેશના સ્થાપત્યમાં જે વિશેષતાઓ અને જે મોહકતાઓ છે તે તીર્થસ્થાનો અને મૂર્તિપૂજાને જ મુખ્યત્વે આભારી છે. ભોગસ્થાનોમાં સ્થાપત્ય આવ્યું છે ખરું, પણ તેનું મૂળ ધર્મસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનોમાં જ છે.’

આવી જૈન લલિતકળા ને સ્થાપત્યકળાના જાગતિક સ્તરના એક નિષ્ણાત તરીકે મારુતિનંદનપ્રસાદ તિવારીની અવ્વલ ગણના છે. દયાબહેન ને મનસુખભાઈ શાહ જેવાં વિચારક કર્મશીલની નિશ્રામાં, આ વિદ્વાનને હાલમાં મળવાનું બન્યું હતું. ઉર્મિલાબહેન અને રજનીભાઈ કપાસી પણ સારથિધર્મ બજાવવાને હાજરાહજૂર હતાં. વારાણસીમાં, ૧૯૪૯ દરમિયાન, જન્મેલા તિવારીજી જન્મે જૈન ન હોવા છતાં, જૈનદર્શનના એક ઊંડા અભ્યાસી વિચારક છે અને એમણે જૈન સ્થાપત્ય તથા કળા વિષયક તલસ્પર્શી સંશોધિત અનેક અભ્યાસ પુસ્તકોનું પ્રકાશન પણ કર્યું છે. દેશવિદેશમાં અનેક જગ્યાઓએ વ્યાખ્યાતા બનેલા, આ જૈન દાર્શનિકને ભારતના રાષ્ટ્રપતિનાં ય સન્માન પ્રાપ્ત થયેલાં છે.

જૈન ધર્મ સહિત આપણા ધર્મોમાં આજે જે જડતા પેઢી છે તેને સારુ તિવારીજી સંગાથે ઠીક ઠીક ચર્ચાવિચારણા કરી. ધર્મશાસ્ત્રને કોરાણે હડસેલી, ક્રિયાકાંડ અને કર્મકાંડમાં માત્ર રાયતી આપણી જમાતને સારુ, ખરું માર્ગદર્શન મેળવવા પણ, આવા વિદ્વાનનાં ઠેર ઠેર પ્રવચનો યોજાય તે જરૂરી છે. એ કહેતા હતા કે આપણે બીજ ભૂલી ગયા છીએ. આપણે વૃક્ષનો સહારો ય લેતા નથી અને ફક્ત શાખાને પકડીને વાદવિવાદમાં લડી મરીએ છીએ. ધર્મના મૂળ ઊસૂલોને કેન્દ્રસ્થ કરવા જ જોઈએ, એવો તેમનો ય મત હતો. કોરપોરેટ સેક્ટરની સાથે હોસાતોસીમાં જાણે કે આપણે પડ્યા છીએ;

અને વળી, રાજ્યસંસ્થાના લાભ જમી લેવા, ધર્મસંસ્થામાં પણ ધર્મ ક્ષેત્રે ય આપણે બજારુ કારભારને લાવી બેઠા છીએ.

ઈશ્વર સહજ છે, પરંતુ આપણે સહજ છીએ કે ? આ 'સહજ' બનવું બહુ કઠિન છે. જો કે અઘરું લગીર નથી. આપણે દંભના, દેખાડાના લેપાડા કરતા રહ્યા છીએ અને આ સહજતાથી દૂર નીકળી ગયા છીએ. નવાઈ તો એ વાતની છે કે આપણે ઈશ્વરને પણ તે તરફ હાંકી રહ્યા છીએ ! અહીંની જ આ જમાતમાં નહીં, લગભગ સર્વત્ર, ઓળખની જ માત્ર કટોકટી નથી, ઓળખની નરી ધમાચકડી ય છે. એક પ્રકારનો ગૂંચવણો પેઠો છે, એમ એ કહેતા હતા.

આપણો સમૂળો સમાજ સામંતી મૂલ્યોથી ખદબદતો રહ્યો છે. આ દેશની આપણી જમાતમાં પણ નાગરિક સમાજનાં માનવીય મૂલ્યોની ચિંતા કરવાના બદલે જાણે કે એકલગંધાપણું વીટાયું પડ્યું છે. સંસ્થાન બનતી અહીંની આપણી ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં ય સૂપડામોઢે આની અસર જોવાની મળે છે. જૈન અને ઈતર સંસ્થાઓમાં ય ધર્મના ઠેકેદારો બનીઠની, આગેવાનો પોતાની રોટલી સેકતા ન હોય, તેવો ખેલ પણ ક્યાંક ક્યાંક જોઈ શકાય છે.

આ કોઈ એકલદોકલ સંસ્થાનો જ મામલો નથી. પ્રકાશ ન. શાહ અન્યત્ર લખે છે તેમ, 'મુક્ત અને ખુલ્લા સમાજ લેખે ... આપણી ઓળખ અને પરખનો મામલો આ તો છે.'

રેડિયો સલામ શલોમ

હા, હવે આ રેડિયો સ્ટેશનની જીવનયાત્રાનો પથ ચૌદ માસનો થયો છે. યહૂદીઓએ અને મુસલમાનોએ, સાથે મળીને, શાંતિનો સહિયારો સબક અહીં વહેતો રાખેલો છે. અઠવાડિયાના સાતેય દિવસ, એમ બારે માસ, એક 'ઓન લાઈન' રેડિયો સ્ટેશન, નામે 'રેડિયો સલામ શલોમ', બ્રિસ્ટલ નગરમાંથી, સક્રિયપણે કામ કરતું રહ્યું છે, એની જ મહદ વાત આપણે કરવી છે. ફક્ત સ્વયંસેવકો દ્વારા ચાલતા આ રેડિયો સ્ટેશનની એક માત્ર મખસદ રહી છે : આ બંને કોમોમાં ચોતરફી અમનચમન ફેલાય અને બંને વચ્ચે વિશ્વાસનું વાતાવરણ વિસ્તરતું રહે.

દરેક સમાજમાં બને છે તેમ, અહીંના બહુ સાંસ્કૃતિક સમાજના આ બંને ફાડિયાઓમાં, અંતિમવાદીઓની જાણે કે બોલબાલા હોય, તેમ ઊભડક વર્તાય છે; પરંતુ તે ખરું નથી જ, કેમ કે બહુમતી તો સહજ સ્વાભાવિક મવાળ જમાતની છે, જે લગીર બોલકી નથી ! આવી આવી, આ યુપેયૂપ મવાળ જનતા, પોતાનો જીવનવ્યવહાર રોકટોક વિના ઊકેલાતો રહે, તેમ જ ઈચ્છનારો છે. ... ખેર !

એક અડગ સત્યાગ્રહી અને ધર્મપુરુષ સંતબાલજીનું નામ હજુ તદ્દન વિસરાયું નથી. ગાંધીયુગે ગુજરાતને જે ઉત્તમ ફાલ આપ્યો છે તેમાં સંતબાલજી સ્વાભાવિકપણે પહેલી હરોળમાં જ સીઠે. આમ જોઈએ તો સૌરાષ્ટ્રના મોરબી પંથકે એકમેકથી ચડિયાતા સપૂતો દીધા છે - સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મુનિ સંતબાલજી. મોરબી પાસે ટોળ મુકામે, ૧૯૦૪માં જન્મેલા સંતબાલજીએ, સતત, તનથી અને મનથી, સક્રિયપણે, ગાયે રાખેલું, જીવ્યે રાખેલું :

ધર્મ અમારો એક માત્ર એ, સર્વ ધર્મ સેવા કરવી
ધ્યેય અમારું છે વત્સલતા, વિશ્વ મહીં એને ભરવી.
સકલ જગતની બની જનેતા, વત્સલતા સહુમાં રેડું;
એ જ ભાવનાના અનુયાયી, બનવા હું સહુને તેડું.

માનવ જ્યારે સંકુચિત થતો થતો, કેવળ 'હું' અને 'મારાં' સુધી આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેનું શું પરિણામ આવે છે, તે કુરુવંશની કથામાં વર્ણવાયું છે, તેમ જણાવીને, બિંદુવૃત્તમાંથી સાગરવૃત્ત ભણી દોરી જનાર, આ 'વિશ્વવાત્સલય'ના ગાનારા, સંતબાલજીએ 'અભિનવ મહાભારત' નામે બે ગંથો ય આપણને દીધા છે. ૧૯૮૨માં અવસાન પામેલા આ મુનિ લખે છે, 'આજે ... માનવમાત્રના સંગઠનનો મહાન યુગ છે. ક્યાં આર્ય, ક્યાં સેમેટિક, ક્યાં મોંગોલ અને ક્યાં નિગ્રો જેવી વિવિધ જાતિઓ અને એ બધી

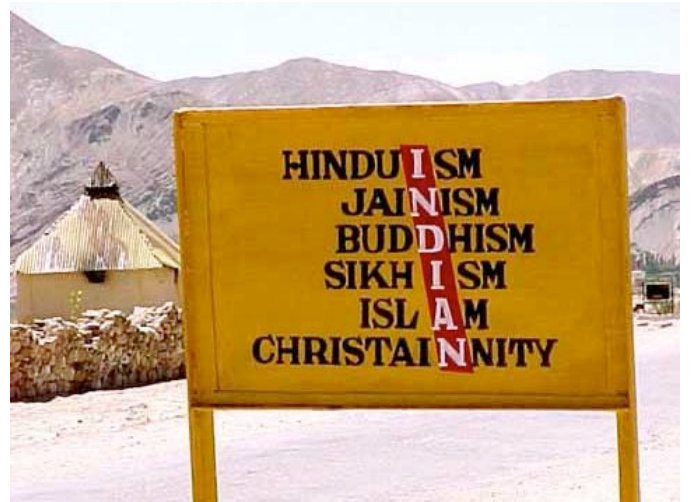
મુખ્ય જાતિઓના સંકરણવાળી અનેક જાતિઓ ! ક્યાં વ્યક્તિગત સાધના ઉપર ઝોક આપતી અથવા ક્યાં સમાજગત સાધના ઉપર જ વધુ ઝોક આપતી વિચારસરણીઓ ! ક્યાં વળી ધર્મનાં વૈવિધ્યો ! અને ક્યાં પૌર્વાત્ય-પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ-સભ્યતાઓના અનેકવિધ સંઘર્ષો ! પરંતુ એ બધાંને સાંકળી શકાય તેમ છે'

વારુ, આ 'રેડિયો સલામ શલોમ' પરેથી, આ બંને કોમોની જનતાને સારુ, રોજ-બ-રોજના જીવનમાં સૌ કોઈ સહિયારી રીતે માણી શકે તેવા ઉત્સવો, ચર્ચાવિચારણાઓ, આસ્થાની તેમ જ અનુભવોની વાત વહેતી રહી છે.

આ બંને વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓવાળા, જગત ભરમાં ફેલાયેલા આ બે ય પ્રજાસમૂહો, હજારો સાલથી, અડખેપડખે વસતી આવી છે; અને છતાં, માંહે માંહે તો બાખડતી રહી છે. એમાંથી પાર પડવા, હવે, પોતીકા સહિયારા વિવિધ અનુભવોની કથા અહીં મંડાતી રહી છે. વળી, બંને સમાજનાં ઉત્તમ ગીતસંગીતને પણ અહીં સુપેરે સ્થાન મળતું રહ્યું છે.

આ દેશના કાયદાકાનૂન અનુસાર, 'સલામ શલોમ લિમિટેડ' નામે નોંધાયેલી આ એક ધર્મદા સંસ્થા છે. દાનઅનુદાન પર જ આ સમૂળું આંદોલન અબીહાલ કામ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ થયાં ત્યારે 'બ્રિસ્ટલ કમ્યુનિટી એફ.એમ.' વાટે ઘણો બધો હૂંફેકો તેને મળ્યો હતો. 'યુનાઈટેડ ક્રિંગ્ડમ હોમ ઓફિસ ફેઈથ કમ્યુનિટીસ બિલ્ડીંગ ફન્ડ', 'ક્લોર ડફિલ્ડ ફાઉન્ડેશન' તેમ જ 'કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ ફાઉન્ડેશન' દ્વારા તેને ઠીક ઠીક આર્થિક સહાય પણ આપવામાં આવી હતી.

થોડા વખત પહેલાં, જેરુસલામથી એક સમાચાર આવ્યા હતા : ત્યાંની 'સેવન આર્થિસ હોટેલ'માં, ભાવાત્મક એકતાને દઢિભૂત કરે તેવી એક પાયાની મજબૂત પ્રવૃત્તિ વરસોથી હાથ ધરાઈ છે. 'શેફ્સ ફોર પીસ' (રસોઈયાઓ : શાંતિના ફિરસ્તાઓ) નામની એક ઝૂંબેશને ત્યાં વ્યવહારુ રૂપ અપાયું છે. ઈઝરાયલી યહૂદીઓ, આરબ ઈઝરાયલીઓ તથા પેલેસ્ટીનિયનોની ત્રિવિધ જમાતના, એક નહીં આશરે પિસ્તાળીશ પિસ્તાળીશ જેટલાં, રસોઈયાઓ આ પ્રવૃત્તિમાં સામેલ છે. છેલ્લાં બાર વરસથી સતતપણે ચાલતી આ ઝૂંબેશમાં, સૌને સાંકળી રાખતાં નક્કર કામોની અહીં ભાળ મળે છે. સહિયારી વાનગીઓ ચાખવાની, આરોગવાની આ હોટેલમાં સોઈ છે. મગરૂરીથી સ્વાભાવિક છાતી ટટ્ટાર થઈ જાય તેવી વાસ્તવિક આ ઘટના છે.

ભારતની પરંપરામાં, આવું તો સહજ સ્વાભાવિક રોજિંદું થતું હોય તેમ લાગે જ લાગે. થોડા સમય પહેલાં, ઈન્ટરનેટનાં માધ્યમથી, એક સરસ મજાનું ચિત્ર જોવા મળેલું. આ ચિત્ર તેની સાખ જ પૂરે છે. હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, ઈસ્લામ તથા ઈસાઈને એક તાંતણામાં જોડી રાખે તેવું એક માત્ર તત્ત્વ તો ભારતીયતા છે.

જગત ભરમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલી ભારતીય ડાયસ્પોરાની જમાતમાં, ક્યાંક ને ક્યાંક આવો રેડિયો શરૂ કરવાની, આવું આંદોલન કરવાની આવશ્યકતા ખરી જ ને ? અહીં વિલાયતમાં, તેમ જ ઉત્તર અમેરિકામાં, સંકીર્ણતા અને સંકુચિત થતો પેલો 'હું' રાક્ષસી પાયે વિસ્તરી

રહ્યો છે, ત્યાં નવાં પરિમાણો ઊભા કરવાં આવું આંદોલન જ જગવવું રહે. નર્ચા લૌકિકો, કર્મકાંડ, ક્રિયાકાંડ તેમ જ વિતંડાવાદમાં ખદબદતી અને અટવાયેલી આપણી આ જમાતમાં, ચેતના ય લાવવાની જરૂરિયાત છે. સંતબાલજી કહેતા રહ્યા હતા તેમ, બિન્દુવૃત્તમાંથી સાગરવૃત્ત સુધીની મૂળગત આપણી યાત્રા થવી જોઈએ. આ અને આવા પ્રયોગો જ આપણને એ કેડીએ દોરી શકશે, એવી સો ટચના સોના શી આસ્થા છે.

પાનબીડું :

ઊર્ધ્વબાહુવિરોમ્બેષ ન ચ કશ્ચિત્ શ્રુણોતિમૈ,
ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સ કિમર્થ ન સેવ્યતે.

- વેદ વ્યાસ

ભારતીય સંગીત, અહીં, જાણો પગલાં વસંતના

પલનું પલાશ ફૂલ

એના રૂડા રંગને કેસર મન મારું મશગૂલ !

કવિ સુરેશ દલાલ, અહીં, પળની ઓળખને પલાશફૂલના કલ્પનથી વ્યક્ત કરે છે. તેમણે આ કાવ્યમાં અતીત અને ભાવિનો નહીં, આજનો મહિમા ગાયો છે. કવિ અહીંની ભૂમિને ગોકુળ સમજે છે, ને પછી સઘળાંનું ઊંચેરું મૂલ ય કરે છે.

આવાં આવાં કેટલાંક પલાશફૂલ આજકાલ મધ્ય ઈંગ્લેન્ડના લેસ્ટરનગર ને તેના પરિસરમાં બેઠાં છે. માર્ચ-એપ્રિલ મહિનાઓમાં, અભિનિત લલિતકળા (પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ) વિષયક લેસ્ટરની કેટલીક વાત જાણી માણી; અને પછી, પૂજાલાલે ક્યાંક ગાયું છે તેમ, સતત અનુભવાતું રહ્યું: 'આ વસંતના વરદાન! મનડું મરકે છે'.

'સેન્ટર ફૉર ઈન્ડિયન ક્લાસિકલ ડાન્સ', 'દેસી સ્ટેજ', 'હિન્દુ રિલિજિયન સ્ટડી ગ્રૂપ લેસ્ટર', 'લેસ્ટરશર કાઉન્ટી કાઉન્સિલ', 'લેસ્ટર સિટી કાઉન્સિલ', 'શ્રુતિ આર્ટ્સ', 'ચૌપાલ', 'પીપુલ સેન્ટર' તેમ જ 'કમ્યુનિટીસ એન્ડ લોકલ ગવર્નમેન્ટ' જેવી જેવી સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે, માર્ચ મહિનામાં ભરચકકાર્યક્રમો થયા. આ કાર્યક્રમોને સારુ લોટરી ભંડોળમાંથી અનુદાન પ્રાપ્ત થયાનું ય જાણવા મળ્યું છે.

બીજી પાસ, એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયા દરમિયાન, દક્ષિણ એશિયાઈ લલિતકળા, સંસ્કૃતિ તથા વિરાસતને ક્ષેત્રે કામ કરતા 'દરબાર' નામક જૂથ હેઠળ, એકમેકથી ચડિયાતા કાર્યક્રમો પણ, હાલમાં, આ શહેરમાં યોજાઈ ગયા.

કોને ખબર હતી અઢીત્રણ દાયકાઓ પહેલાં કે ચંદુભાઈ મટાણીએ આ વિસ્તારમાં રોપેલું એક નાનું અમથું બી આટઆટલું વટવૃક્ષ સમું વિસ્તરી જશે? આ સમયગાળા દરમિયાન, ચંદુભાઈ મટાણીનો તો કલાકાર તરીકે વ્યક્તિગત વિકાસ થયો છે, પણ સાથે સાથે 'શ્રુતિ આર્ટ્સ'નો ય વિકાસ થયો છે તેમ જ બીજી અનેક સંસ્થાઓ ય ફૂલીફાલતી આવી છે. આ વિસ્તારમાં અનેક સ્તરે ભારતીય સંસ્કૃતિ, કળાવારસો અને તેની પછીતે સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું રહ્યું છે.

'સેન્ટર ફૉર ઈન્ડિયન ક્લાસિકલ ડાન્સ'ની રચના આશરે અઢી દાયકા પૂર્વે થઈ અને તેથી ભારતીય નૃત્યકળાને આ વિસ્તારમાં અદકેરું માનસ્થાન મળતું રહ્યું છે. કથ્થક નૃત્યાંગના નીલિમા દેવીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ, આજે આ સંસ્થા ચોમેરે વિસ્તરી રહી છે. આ નીલિમાદેવીએ લેસ્ટર પરગણાંમાં તેમ જ શહેરમાં, અનેક સ્તરે કામ કરતાં કરતાં, ભારતીય નૃત્ય બાબતની જાણકારી ફેલાવી જાણી છે. જ્યારે ભારતીય ઉપખંડના વિવિધ દેશોનાં કળા, સંસ્કૃતિ તેમ જ વિધવિધ સાહિત્યના વિકાસમાં સહાયક થવાનાં ધ્યેય સાથે, 'ચૌપાલ' નામક સંસ્થાની રચના કરવામાં આવી છે. જય વર્મા, અજય ત્રિપાઠી સરીખાં લોકોનાં માર્ગદર્શન હેઠળ, આ સંસ્થા દ્વારા, મુશાયરાઓ અને કવિ દરબારના કાર્યક્રમો થયા કરાતા હોવાનું કહેવાય છે. બહુધા, આ મિત્રો હિન્દી માધ્યમના કાર્યક્રમો કરતાં રહ્યાં છે. બેલગ્રેવ નૈબરહૂડ સેન્ટરમાં યુવાનો માટે 'ચૌપાલ' હેઠળ કવિતાલેખનની એક કાર્યશાળા તેમ જ એક કવિ સંમેલન અબીહાલ ગોઠવાયાં પણ હતાં.

આ 'પીપુલ સેન્ટર' વિશે તો ક્યારેક વિસ્તારથી કહેવા લખવા જેવું છે. 'બેલગ્રેવ બહેનો' નામક સંસ્થાનો, ભારે મોટો વિકાસ વરસોથી થતો આવ્યો છે અને હવે તેના ફળ સ્વરૂપે આ મોભાદાર કેન્દ્રની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે. મધ્ય ઈંગ્લેન્ડનું એ માતબર કેન્દ્ર સાબિત થઈને રહ્યું છે. 'દેસી સ્ટેજ'ના નેજા હેઠળ, જયેન્દ્ર કલ્યાણીનાના દિગ્દર્શન હેઠળ, 'લવ કે લિવે કુછ ભી કરેગા' નામે એક હાસ્ય નાટિકા, જાન્યુઆરી ૨૦૦૮માં, અહીં રજૂ થઈ હતી. એ પછી હમણાં, માર્ચના આરંભમાં, સંગીતા ચીખલીકર તથા ચંદુભાઈ મટાણીએ જૂનાં ગીતોની રમઝટ પણ અહીં પેશ કરી હતી. અંજની અને આમ્રપાલી આન્બેગાંવકરનાં કથ્થક નૃત્યો ઉપરાંત તેમની કાર્યશાળાનું આયોજન પણ આ કેન્દ્રમાં ગોઠવાયાં હતાં. બીજી તરફ, સંગીતનૃત્યની બેઠકોનું ય આયોજન ૨૦ માર્ચના દિવસે થયું હતું.

'દરબાર' હેઠળ યોજાયેલા શાસ્ત્રીય સંગીતના વિવિધ કાર્યક્રમો, શહેરના મૂળગત ભાગમાં આવેલા ફિનિક્સ થિયેટરમાં યોજવામાં આવેલા. 'દરબાર'નો પહેલો કાર્યક્રમ જો કે સ્થાનિક ગિલ્ડહોલમાં સમ્પન્ન થયો હતો. ઈર્શાદ ખાનનાં સૂરબહાર અને સિતારવાદન, યોગેશ શર્માનું તબલાવાદન, રાકેશ ચોરસિયાનું વાંસળીવાદન, સંજય સુબ્રહ્મણ્યમનું કર્ણાટકી કંઠ્યસંગીત, એસ. વરદરાજનનું વાયોલિનવાદન, કવિરાજ સિંહનું સંતૂરવાદન જેવા વિવિધ કાર્યક્રમોનો આમાં સમાવેશ થતો હતો. આ કાર્યક્રમની એક મજા એ હતી કે આ ત્રિદિવસીય કાર્યક્રમમાં, દરરોજ સવારે સ્થાનિક કલાકારોને સાંભળવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ દેશમાં ઉછરેલાં, તૈયાર થયેલાં કલાકારો એટલે આ સંગીત બહારની આવતી કાલ. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રીય સંગીતનાં માળખાંમાં પલોટાયેલાં આ નવાનકકોર કળાકારોનો ફાલ જોઈ અનુભવીને કેટલાક જાણકારો ભારે પ્રસન્ન થતા હતા.

સ્વતંત્ર ભારતના કુલ જીવનગાળા દરમિયાન, પહેલવહેલી વખત, આફ્રિકા ખંડના કેટકટલા દેશોના વડાઓની ભારત સાથે અબીહાલ એક શીખર મંત્રણા બેઠક નવી દિલ્હી ખાતે યોજાઈ રહી છે. તે ટાંકણે 'આફ્રિકાને એક અર્ધ્ય' નામક સંગીતનૃત્યનો એક કાર્યક્રમ અબીહાલ દિલ્હીના પુરાણા કિલ્લા વિસ્તારમાં ભવ્ય સ્વરૂપે પાર પડ્યો હતો. 'ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફૉર કલચરલ રિલેશન્સ' દ્વારા આ મિજલસની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. ભારત અને આફ્રિકાને જોડનાર આ સેતુરૂપ કાર્યક્રમે આમ જનતામાં ય એક નવી ચેતના પેદા કરી છે. આવી જ કોઈક

ચેતના, આવી જ કોઈક સમજદારી આ લેસ્ટર નગરના આ વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દ્વારા અહીં જાગૃત થઈ હોય તેમ પણ બને.

પાનબીડું :

અપના જમાના આપ બનાતે હે' અહલે-દિલ
હમ વે નહીં કિ જિસકો જમાના બના ગયા

- જિગર મુરાદાબાદી

હરનિશ જાની જાણો કે રાજપીપળાના અપહત રાજકુમાર !

ગુજરાતી સાહિત્યના જાજવલ્યમાન સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરીના લખાણ મુજબ, 'હરનિશ જાની રાજપીપળાના વતની. ગુજરાતમાં રહેતા હોત તો પ્રથમ પંક્તિના હાસ્યકાર તરીકે વિવેચકોની જીભને ટેરવે બિરાજતા હોત. કુશળ વક્તા છે, આડું બોલતાં થાકતા નથી. ... વાંકદેખા વિવેચક તરીકે પણ એ પ્રેમાળ છે. હરનિશભાઈ બહુશ્રુત છે, પોલીમર સાયન્સના ઈજનેર છે. દેખાવમાં રાજપીપળાના અપહત રાજકુમાર જેવા. હરનિશભાઈ રેખાચિત્ર અને નવલિકાની કળાના નિષ્ણાત છે.'

હરનિશ જાનીના મિત્ર અને પરદેશે વસતા જાણીતા સાહિત્યકાર મધુ રાય લખે છે : 'હરનિશભાઈ જગત જુએ છે, અને સતત તેને ગોઠવવા મથે છે પોતાના મગજમાં અને નિરંતર વિસ્મિત થાય છે જાની જગતની અનૂકી ચાલથી. ... પહેરણનું બટન ગાજ કરતાં નાનું હોય તો બી સહી, મોટું હોય તો બી સહી. હરનિશ જાની તે પહેરે એટલે તે પહેરણ જરીનો જામો બની જાય છે. એમની હાસ્યકળા બિલકુલ ગોઠવેલી નથી. એકની એક વાત તેમની પાસેથી બે વાર સાંભળવા મળતી નથી.'

આપણું એક બાળકાવ્ય છે : 'સસ્સારાણા આવે છે, મોટી ફોજ લાવે છે'. અમેરિકાનિવાસી ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યના આ એક અગ્રગણ્ય લેખક, હરનિશ જાની આવે છે; હા, અહીં, વિલાયત આવે છે. આવતે મહિને બ્રિટનની યાત્રાએ ત્રીજી વાર એ આવી રહ્યા છે. આ 'રાજપીપળાના અપહત રાજકુમાર' કનેથી એકની એક વાત બીજી વાર અમને સાંભળવા મળવાની નથી. તેની સાહેદી અહીંનો કેળવાયેલો રસિકવર્ગ આપે જ છે. મધુસૂદન કાપડિયા કહેતા હતા તેમ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના ક્ષેત્રે જ્યોતીન્દ્ર દવેથી બકુલ ત્રિપાઠી કે વિનોદ ભટ્ટ સુધી સૌએ હાસ્યરસના નિબંધો કે લેખો લખ્યા છે. હરનિશ જાનીએ પહેલી વાર હાસ્યરસની નવલિકાઓનો સંગ્રહ 'સુધન' દીધો. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હરનિશ જાનીનું આ મૂલ્યવાન અર્પણ છે, તેમ મધુસૂદનભાઈ કહેતા રહ્યા. હાસ્યની ઝીણી સૂઝ, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને વક્રદૃષ્ટિ, પ્રથમ પેઢીના અતો ભ્રષ્ટ, તતો ભ્રષ્ટ ગુજરાતી વસાહતીઓનું વિનોદી આલેખન, કોઈ પણ જાતના અભિનિવેશ વિના દંભી ધર્માચારણીઓ અને તેનાથી વધારે દંભી ધર્મગુરુઓનું નિર્મમ છતાં માર્મિક નિરૂપણ એટલે હરનિશ જાનીની ગુણસંપત્તિ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાંદિવલી અધિવેશનમાં મધુસૂદન કાપડિયા કહેતા હતા : ' ... એક લેખમાં હરનિશ ભોળા ભીમદેવ અને મહમ્મદ ગીઝનીની મુલાકાત ગોઠવે છે, રણભૂમિ પર નહીં, કૉન્ફરન્સ ટેબલ ઉપર. આઠમી વાર જ્યારે મહમ્મદ ગીઝની સોમનાથ મંદિર પર ચડી આવે છે ત્યારે ભીમદેવ એને કહે છે : 'આ મારો ભાઈ ભરૂચ રહે છે, પણ આ આઠ વરસમાં એક જ વાર મળ્યો; જ્યારે તમે સેંકડો જોજન દૂર રહેવા છતાં દર વરસે મળવા આવો છો. યુ આર માય ન્યુ ફેમિલી.'

'ફ્રીકવન્ટ રાઈડર' નામના આ લેખમાં, ભીમદેવે એમ પણ કહ્યું, 'મહમ્મદભાઈ, ભારતમાં ઘણાં મંદિરો છે. ત્યાં પણ જવાનું રાખો અને એકાદ વાર અમને બ્રેક આપો, પોરો ખાવા દો. દ્વારકા જવાનું રાખો. તે પણ સોનાની નગરી છે.'

મધુસૂદનભાઈ રસાળતાએ કહેતા જ રહ્યા : હરનિશ પાસે સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ પણ છે. એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે એમની સૌથી ઉત્કૃષ્ટ નવલિકા 'સુપરકન્ડક્ટર'. ગણપતિની મૂર્તિ દૂધ પીએ છે એ ચમત્કારનું, ભારતમાં અને પછી જ્યાં ભારતીયો વસે છે એ તમામ દુનિયાભરના દેશોમાં, અત્યંત રસિક મનોરમ આલેખન છે. ભાવુક અને

ઓપિનિયન / Opinion

અશ્રદ્ધાળુ, બંને વર્ગોનું એક જ વાક્યમાં સંતુલન કરવાની લેખકની શક્તિનું આ નિદર્શન જુઓ : 'જે ભાવુકનું દૂધ ભગવાને પીધું તે ભક્ત બની ગયા અને જેમનું ન પીધું તે વૈજ્ઞાનિક બની ગયા.'

સન ૨૦૦૩ના અરસામાં 'કલ હો ન હો' નામે એક હિન્દી ફિલ્મનું અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક વિસ્તારમાં નિર્માણ થયું. તેનું એક ગીત છે : 'હર ઘડી બદલ રહી હૈ, રૂપ જિંદગી / છાંવ હૈ કભી કભી હૈ ધૂપ જિંદગી / હર પલ યહાં જી ભર જીયો / જો હૈં સમૌં કલ ન હો ન હો' - મિત્ર હરનિશની ભારે પ્રિય આ પંક્તિઓ. અને તેથી તે કહેતા ફરે છે : 'હું લખું છું દિલથી, બોલું છું દિલથી, અને જીવું છું પણ દિલથી. એટલે તો પાંચ એન્જિયોપ્લાસ્ટી અને એક બાયપાસ સર્જરી કરાવવી પડી ! અમદાવાદથી દોડતા ગુજરાત એક્સપ્રેસનું હું સંતાન છું. તેથી માણસ-ભૂખ્યો છું. વાતો ગમે છે. માણસો ગમે છે. ...'

હરનિશ જાનીની કેટલીક હાસ્યરસની નવલિકાઓનો સંગ્રહ 'સુધન' રંગદ્વારે ૨૦૦૩માં પ્રગટ કર્યો છે. આ સંગ્રહની સમાલોચના આવકાર્ય રહી છે. લેખકના પિતાનું નામ સુધનલાલ. તેમની સ્મૃતિમાં જાણે કે આ સંગ્રહ થયો છે. તેમની માતાનું નામ સુશીલાબહેન. લેખક હવે પોતાના હાસ્યલેખોનો સંગ્રહ સંપાદિત કરવાનાં કામમાં પડ્યા છે. માતાને સંભારીને 'સુશીલા' નામે આ સંગ્રહ આપવાનો તેમનો ઈરાદો છે. ભારતમાંના ગુજરાતી પુસ્તકોના કોઈ પ્રકાશકને આ પ્રકાશનમાં હવે રસ પડે તો નવાઈ ન પામવું. - હે કોઈ લેને હારા ?

હાસ્યોની છોળો ઉડાડતા આપણા હરનિશ જાનીનો જન્મ ૫ એપ્રિલ ૧૯૪૧ના દિવસે છોટા ઉદેપુરમાં થયો. તેમનું મૂળ વતન રજવાડાનું ગામ રાજપીપળા. તેમનું લગ્ન ૧૯૬૭માં થયું. પત્નીનું નામ હંસાબહેન. દંપતીને ત્રણ સંતાન - આશીની, શિવાની અને સંદીપ. મોટું સંતાન આશીની લેખક પિતાનો વારસો સાંચવે તેમ પણ બને.

'જીવનમાં કાંઈ કાંદા કાઢ્યા નથી' એમ કહેતા ફરતા હરનિશ જાની, પોતાની યુવાવસ્થા માટે કહે છે, 'બાળપણમાં રાજપીપળાની કરજણ નદીમાં ભુસકા માર્યા. ટેકરીઓ પર અને ઝાડીઓમાં ખૂબ રખડ્યા. યુવાનીમાં "ચક્રમ" સમેત પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચ્યું. પછી ફોરેનમાં ટોઈલેટ સાફ કરીશું, પણ ફોરેન તો જઈશું જ એવો 'ફોરેન'નો નાદ ભરાયો. વીસ વરસની વયે બરસો - ત્રણસો હોલીવુડની ફિલ્મો જોઈ નાંખી.'

ન્યૂ યૉર્ક અને ન્યૂ જર્સીમાં ચારેક દાયકાથી વસવાટ કરતા આ લેખકની ત્રણચાર વાર્તાઓ આરંભે "ચિત્રલેખા" સાપ્તાહિકમાં છપાયેલી. "આરામ" અને "ચાંદની" સહિત જુદાં જુદાં માસિકોમાં વાર્તા લખવા આમંત્રણો તેમને મળતા થયાં. 'સઘર્ષને અંતે' નામે પહેલવહેલી વાર્તા ૧૯ વર્ષની વયે "ચાંદની"માં પ્રગટ થઈ હતી. વળી, ૧૯૬૫ દરમિયાન, "ચિત્રલેખા"ની વાર્તા હરીફાઈમાં તેમને પાંચમું ઈનામ મળેલું. પ્રતિભાવમાં તે કહે : 'પન્નાલાલ પટેલને ત્રીજું ઈનામ મળ્યું હતું, એવું કહેતા કહેતા મારા પાંચમા નંબરને છાતીએ લગાડી ફરતો હતો.'

૧૯૬૮માં અમેરિકા નિવાસ સ્વીકાર્યો. અને ત્યાં તેમણે ગુજરાતી પુસ્તકને વળગી રહેવાનું ન જ રાખ્યું, અમેરિકન સાહિત્ય, બ્રાઉવેનાં નાટકોથી પરિચિત થવા લાગ્યા. ચેમ્બોવ, માર્ક ટ્વેઈન, મોપાસાં જેવા લેખકોને વાંચવાપચાવામાં પડ્યા. ન્યૂ જર્સીમાં 'સાઠ દિન' નામે લેખકોની સભાને પાર્ટી સમજી ગયા તે ગયા ને લપસી પડ્યા; અને પછી, પાછા, ગુજરાતી લેખનને રવાડે ચડી બેઠા. અને ત્યારથી તે સતત લખતા જ રહ્યા છે. વચ્ચેના ગાળામાં તેમણે 'ગુજરાત દર્શન'નો એક કાર્યક્રમ સ્થાનિક ટી.વી. માટે રજૂ કરવાનો અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો. "ઓપિનિયન"ના આ જ અંકમાં, મનસુખભાઈ સલ્લા અન્યત્ર લખે છે તેમ, હરનિશ જાની હવે ગુજરાતી વાચકોને અજાણ્યા નથી. તેમનાં લખાણમાં લસણની તિખાશ અને ગરમ ખીચડીની સુગંધ હોય છે. હળવાશ અને પરિસ્થિતિને આગવી રીતે જોવાની ખૂબી તેમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

'જિંદગી હૈ ક્યા, સૂન મેરી જાન ! પ્યાર ભરા દિલ, મીઠી જુબાન ... 'ને તેમણે જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી માની છે. હાસ્યની આવી આવી પોઠ લઈને હરનીશ જાનીની વણઝાર વિલાયત આવે છે. ... ઘણી ખમ્મા ! - હરનિશ જાનીને !!

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

મજ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

આ છબિ લીધાંને, ભલા, કેટલાં વર્ષ થયાં હશે ?! કહે છે કે આ છબિ લીધી તે વરસ ૧૯૩૫ હતું અને સ્થળ મુંબઈ. ચાર્લ્સ એલન સંપાદિત 'વેઈન ટેલ્સ ફ્રોમ ધ રાજ' પુસ્તકમાંથી, ભદ્રાબહેન વડગામાના સદ્ભાવે, આ રસિક ફોટો અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. આ ચિત્રમાં ત્રણ અંગ્રેજ મેમસાહેબ છે અને ત્રણ પારસી બાનુઓ. એ છમાંથી એક પણ જણનું માથું ઉઘાડું નથી ! હિંદી ઉપખંડમાં, એક દા, માથે ઓઢવાનો ચાલ હતો. ભારતનાં રાષ્ટ્રપતિ પ્રતિભા પાટીલ આજે ય માથે ઓઢે જ છે, પછી એ દેશમાં હોય કે વિદેશમાં. આ મુલકમાં પણ જૂની પેઢીની મહિલાઓને માથે સાડીનો છેડો રહેતો હજુ ય ભાળવા મળે. યુવા પેઢીમાંથી જો કે આ ચાલ જવા બેઠી છે અને નવી પેઢીને આ રસમની ઝાઝેરી જાણસમજ નથી !

ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર હિંદી સનંદી સેવાઓમાં જોડાનારા પ્રથમ પહેલા હિંદી હતા. તેમનાં પત્ની જ્ઞાનાદાનંદિની દેવીને પણ પતિ સંગાથે મુંબઈ જવાનું થતું. આથીસ્તો, આવી અનેક પારસી બાનુઓના સંપર્કમાં તેમને આવવાનું થયેલું. પારસી બાનુઓ પોતાની સાડીનો પાલવ જે રીતે ધારણ કરતી તેથી કહે છે કે આ બાંગલા બાનુ ભારે પ્રભાવિત થયેલાં. બંગાળી રસમની સાડી ધારણ કરીને પાલવને છેડે ચાવીનો ઝૂડો જે રીતે બાંધવામાં આવતો અને પછી તે પાલવના છેડાને પીઠ પાછળ જે રીતે મૂકાતો, તેને બદલે પાલવને છૂટો મૂકવાની તેમણે રસમ શરૂ કરી. માનશો, 'વિકિપીડિયા' નામક ઈન્ટરનેટી જ્ઞાનસંગ્રહ અનુસાર, તે દહાડાથી સાડીપરિધાનમાં એક નવી ધારા ઊભી થઈ અને હવે દેશભરમાં આ આધુનિક રીતરસમનું ચલણ રાજ કરે છે !

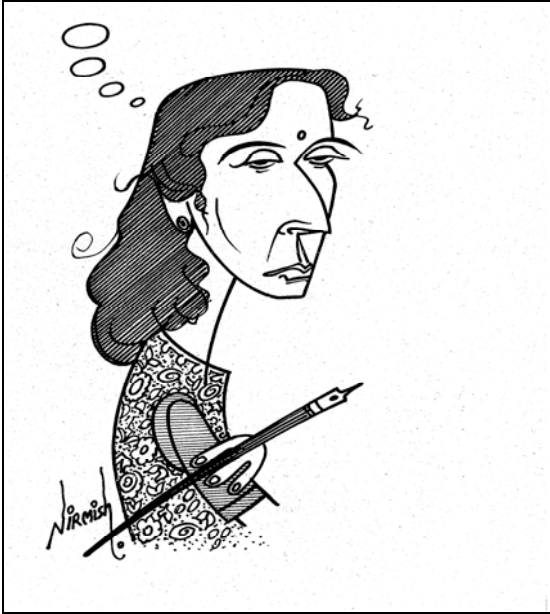
બ્રિટિશ 'રાજ' અને તેની ગતિવિધિઓમાં જેમને જેમને રસ છે તેમને સારુ આ 'વેઈન ટેલ્સ ફ્રોમ ધ રાજ' ચોપડી રોચક વાંચન પૂરું પાડી શકે છે. ૧૯૭૫માં પહેલી વાર પ્રકાશિત થયેલી આ ચોપડીની અનેક આવૃત્તિઓ થવા પામી છે. રાજ સમય દરમિયાનના હિંદના સમાજજીવનની તેમાંથી ભરપૂર ઝાંખી પામી શકાય છે.

આજે એકવીસમી સદીમાં, સુવર્ણ જયંતીના ઢોલ પીટતા ગુજરાતમાં, આજે પણ સ્ત્રીઓ જોડે દુર્લ્લભ્ય થયાના દાખલાઓ વિશેષ જોવા - સાંભળવા - વાંચવા મળે છે. પાટણમાં જે કંઈ બન્યું એથી ધરતી માર્ગ કરી આપે તો દટાઈ મરવા જેટલું નીચાજોશું અનુભવી રહ્યાં છીએ. રાજકોટ અને અમદાવાદમાં, મહિલાને પોતાની ઈજાત માટે જે રીતે નિઃવસ્ત્ર થઈ હમણાં ધા નાંખવી પડી છે, તેથી રુદિયામાં ધરતીકંપ થતો રહ્યો છે. ... પણ હાય ! ... શાસકોનું પાણી હાલતું નથી ! ... ખેર ! ... આપણે અહીં થોડીક સદીઓ પહેલાંની વાત કરીએ અને આજના ઘાને રૂઝવીએ.

વારુ, ઓગણીસમી સદીમાં દાદાભાઈ નવરોજી, માણેકજી કરસેતજી તેમ જ કામા પરિવારના સુધારાવાદી વલણને કારણે પારસી જમાતમાં જ નહીં, કેટલાંક અન્ય જૂથોમાં ય સુધારવાદી વલણ ઘર કરતું ચાલ્યું હતું. તેની અસરમાં આ અને આવી મહિલાઓ અન્ય સાથે હળતીમળતી થતી અને જાહેર જીવનમાં ય ઓતપ્રોત બનતી રહેલી.

પરોણાગત કરવામાં પારસીઓ હરહંમેશ આગળ રહ્યાં છે. અંગ્રેજો અને બીજાંત્રીજાં યુરોપવાસીઓ તેમની મિજબાનીઓમાં હાજરી આપતાં ત્યારે આ કોમ પણ પોરસાતી રહેતી. આવું ફક્ત મુંબઈમાં જ બનતું એવું નથી; સુરત સહિત ગુજરાતના આગળ પડતા બીજા શહેરોમાં ય તેવા દાખલા બનતા હોવાનું વાંચવા મળે છે.

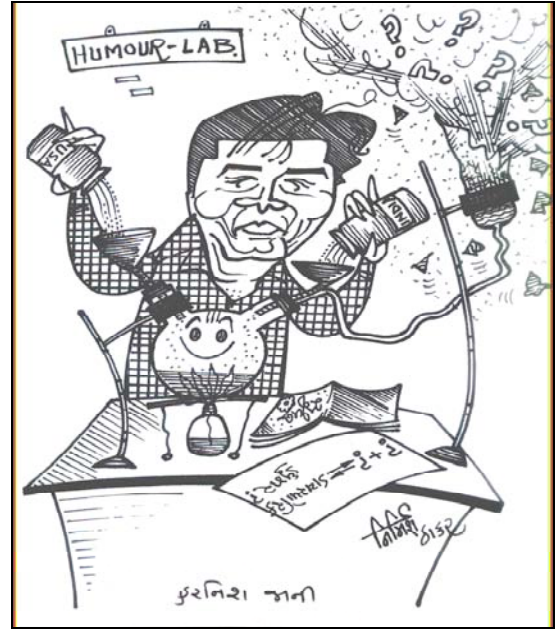
આ ચિત્રમાં આવી એક પરોણાગત માણવા મળે છે. અને એ દિવસોની કેટકેટલી ઝાંખી પણ આ ચિત્ર આપણને આપી રહે છે !

પન્ના નાયકને –

છંદમાં થોડીઘણી તક હોય છે
ને 'અછાંદશ'ની ખરી ઝક હોય છે
નારીઓ સમકક્ષ છે નરની, હવે –
નાયિકા પન્ના યે નાયક હોય છે!

- નિર્મિશ ઠાકર

હરનિશ જાનીને –

હાસ્યમાં છે તત્ત્વ કો' દેશી કે દરિયાપારનું?
બેઠને સંયોજવામાં શું થ શે આકારનું?
મન મહીં મલકાય મોનોમર, તો પોલિમર બને?
નામ સર્જકનું ય છે જ્યાં કલ્પનાની બહારનું!

- નિર્મિશ ઠાકર

અદમ ટંકારવીને –

દેશને યાદ કરો છો ત્યારે પરદેશો વચમાં આવે છે
ઈંગ્લીશમાં બોલાય છે ત્યારે ગુજરાતી ખપમાં આવે છે
ગુજલીશ ગઝલોમાં જ અદમજી વિસ્તારો દેખાય કે જેમાં –
યાદોનાં પરજ્યુમ્સ ઊડે છે, ડનલોપી સપનાં આવે છે!

- નિર્મિશ ઠાકર

મહેન્દ્ર મેઘાણીને –

કાલે હતા, આજે ય છે તૈયાર મેઘાણી!
સાહિત્યની મંદીને દે પડકાર મેઘાણી!
પહોંચે બધે જે પુસ્તકો, વંચાય છે ખરાં?
ચિતરી શકું એ ચિંતને સરનાર મેઘાણી?

- નિર્મિશ ઠાકર

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના સંદર્ભમાં ઈંગ્લેન્ડ-સ્થિત વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” : એક અધ્યયન

૦ આશા વિહોલ

પ્રકરણ - ૨

ડાયસ્પોરા (નવવસાહતીઓ) :
અર્થ અને ઇતિહાસ

૨.૫ ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી પત્રકારત્વ :
ઇતિહાસના આયનામાં

અનાદિ કાળથી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ દેશદેશાવરમાં તેમની સાહસિકતા માટે પંકાયેલા છે. ગુજરાતીઓનું ગુજરાત બહાર અન્ય દેશોમાં સ્થળાંતર એ તેની આગવી ઓળખ બની ગઈ છે. ગુજરાતીઓ હંમેશાં અન્ય દેશોમાં વસવાટ કરવા હોંશીલા અને અગ્રેસર હોય છે. પરંતુ, એક બાબત નોંધનીય છે કે વિશ્વની અને અન્ય પ્રજાઓ કોઈ રાજકીય કે આર્થિક દબાણસર બીજે સ્થળાંતર કરે છે, જ્યારે ગુજરાતી પ્રજાએ કંઈક નવું શોધવા, નવાં સાહસ ખેડવાં, નવી ઊંચાઈઓ, નવી દિશાઓ સર કરવા અને પ્રગતિ કે ઉન્નતિની આશામાં હંમેશાં સ્થળાંતર કર્યું છે. ગુજરાતી પ્રજાની વિશેષતા ગણો તો વિશેષતા અને સાહસિકતા ગણો તો સાહસિકતા તેનું સ્થળાંતરણ છે.

થોડા કેટલાક સમયથી વિદેશ વસવાટ કરતા ગુજરાતીઓ માટે ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ વધુ પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે. ‘ડાયસ્પોરા’ના પ્રચલિત અર્થ પ્રમાણે પોતાના માદરે વતનને કોઈ મજબૂરીને કારણે છોડી વિશ્વમાં અન્ય જગ્યાએ સ્થળાંતરિત થતી જાતિ કે સમુદાય માટે વપરાય છે. જ્યારે શબ્દકોશ પ્રમાણે આ ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ યહૂદી પ્રજા માટે વપરાય છે. આ યહૂદી પ્રજાને બેબિલોનની પ્રજાએ ગુલામ બનાવવાની ઝુંબેશ શરૂ કરતાં જ યહૂદી પ્રજા પોતાનું માદરે વતન ‘ઈઝરાયલ’ છોડી વિશ્વમાં અન્ય જગ્યાએ ભાગી છૂટી. આ પ્રજા જે તે સ્થળોએ સ્થિર થઈને નવી ભૂમિમાં ફરીથી અંકુરિત થઈ. આમ, ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે આ ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ યહૂદી પ્રજાનો શબ્દ છે. (New Oxford Dictionary, Thesaurus & Wordpower Guide Publisher : Oxford University Press, P.242)

જો કે આપણે માટે અત્યંત દુઃખજનક બાબત કહી શકાય કે આ શબ્દની હકીકત જાણતા હોવા છતાં ય, આપણી પાસે ભાષાસમૃદ્ધિ હોવા છતાં ય અને વિવિધ વિદ્વાનોએ આપણને આ પ્રજા માટે અનેક નવા શબ્દો આપ્યા હોવા છતાં ય આપણે ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ માટે વધુ લાલાયિત રહીએ છીએ. આપણે વિદેશમાં સ્થિર થયેલી ગુજરાતી પ્રજા માટે અનેક નવા ગુજરાતી શબ્દો જે આપણા વિદ્વાનોએ આપણને સૂચવ્યા છે તે શબ્દો વાપરી શકીએ તેમ છીએ. જેમ કે, ‘નવવસાહતીઓ’, ‘દેશાન્તર નિવાસી’, ‘વિદેશ વસાહતી’, ‘પ્રોષિત’, ‘નવવસાહતી’, ‘દેશાન્તરગમનવાસી’, વગેરે.

આજે ગુજરાતી પ્રજા વિશ્વના ૧૨૫થી પણ વધુ દેશોમાં છવાયેલી છે. આપણો આ ડાયસ્પોરિક સમાજ અમેરિકા, બ્રિટન, સિંગાપોર, હૉંગકૉંગ, ટોકિયો, સિડની, દારેસલામ, કરાચી દુબઈ, એડન, નૈરોબી, સાનફ્રાન્સિસ્કો, ડરબન, એમ વૈશ્વિક ગામના ચોકમાં પથરાયેલી છે. આ તમામ દેશોમાં વસતા

ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓ દ્વારા સાહિત્ય, ભાષાનું જબરદસ્ત સેવાકાર્ય ચાલી રહ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓ અને સાહિત્યકારો વિશ્વના ભાષારૂપી સમૃદ્ધિમાં ગુજરાતીને ટકાવવા, તેનું રક્ષણ, સંવર્ધન અને હસ્તાંતરણ કરવા ઝંખી રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં વિદેશ વસવાટી ગુજરાતીઓ દ્વારા અદ્વિતીય કાર્યો થયાં છે અને થાય છે. એ દેશોમાં એકાદ સૈકા ઉપરાંતથી ભાષાસાહિત્યની જેમ પ્રવૃત્તિઓ વિકસી છે તેમ વિચારપત્રો, સામયિકોના, સમાચારપત્રોનાં પ્રકાશનો, ગુજરાતી પત્રકારત્વના ડાયરાઓ છૂટક-તૂટક કાર્યરત છે.

પત્રકારત્વની અનુપારંગત (એમ.ફિલ.)ની પદવી માટેના અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપ કરવામાં આવેલો સંશોધનનિબંધ; વર્ષ: ૨૦૦૫ - ૨૦૦૭

સંશોધનકર્તા - આશા વિહોલ
વિદ્યાર્થિની અનુપારંગત (પત્રકારત્વ)

માર્ગદર્શક - અશ્વિન ચૌહાણ, વ્યાખ્યાતા

પત્રકારત્વ અને સમૂહ પ્રત્યાયન વિભાગ, મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૪

આ નિબંધને હપ્તાવાર અહીં, “ઓપિનિયન”માં, સદ્ભાવે, આપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. : તંત્રી

આપણી આ વસાહતો ક્યારથી શરૂ થઈ? શા માટે થઈ? તેનું શું યોગદાન રહ્યું એ એક અલગ જ વિષય છે. ગુજરાતીઓના દેશાન્તરગમનના આ ઇતિહાસ અને તેના યોગદાનને ગંથસ્થ કરવાનો પ્રયાસ ખૂબ જરૂરી છે. બાકી, આજે આશરે ૧૨૫ દેશોમાં પથરાયેલી આપણી પોતાની ગુજરાતી વસાહતોનાં છેલ્લાં સો સવાસો વરસના સમયગાળામાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વ ખાસ્સું વિકસ્યું અને મહોર્ધ્યું છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી, જેની કથા માંડીએ છીએ તે ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વ એ એક અતિ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. આ અંગે જે પણ નોંધો, સાહિત્ય અને સંદર્ભો ઉપલબ્ધ થયાં છે તેના આધારે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના પ્રવાસની કેડી કંડારવી શરૂ કરીએ.

પાકિસ્તાની ગુજરાતી પત્રકાર દીપક બારડોલીકરના શબ્દોમાં, ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા યાને, ગુજરાત બહારના ગુજરાતી સમાજો, આજે આફ્રિકાથી લઈને અમેરિકા સુધીના અનેક નાના-મોટા દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમાજો તે ગુજરાતી પ્રજાના છે, જે ક્યાં તો અર્થોપાર્જન ખાતર યા માફકસરની નહીં એવી રાજકીય પરિસ્થિતિ તથા વિપરીત સંજોગોના કારણે દેશવટો કરી ગઈ હતી. આ પ્રજા ઉખેડાઈને બીજા અને ત્યાંથી ત્રીજા દેશોમાં ફેંકાઈ ગઈ હતી. આમ તો છે એ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, પરંતુ તેમનું કોઈ એક ચોક્કસ રૂપસ્વરૂપ નથી. દેશે દેશે તથા ધર્મભેદે તેમની ભાત કંઈક નોખીનોખી જોવા મળે છે. આ સમાજોને એક તરફ પોતાની મૂળ ઓળખ જાળવી રાખવા યા એમ કહો કે તેને રક્ષવા માટે ભારે મથામણ કરવી પડી રહી હોવાનું જોઈ શકાય છે. જ્યાં સુવિકસિત એવી પરભાષાઓના દરિયા ઘુઘવાટા મારી રહ્યા છે ત્યાં

ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે. આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. આ એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક ઘટના છે.’

સિંગાપોર, હૉંગકૉંગ, ટોકિયો, સિડની અને આ બાજુ કરાચી, એડન દુબઈ, ડરબન, પ્રિટોરિયા, જોહાનિસબર્ગ, દારેસલામ, નૈરોબી, કમ્પાલા, લિસ્બન, અંટવર્પ, લંડન, લેસ્ટર, ઓટાવા, ન્યૂ યૉર્ક, ફિલાડેલ્ફિયા, લોસ એન્જેલસ, સાનફ્રાન્સિસ્કો અને એમ જગતમાં આશરે ૧૨૫ દેશોમાં ગુજરાતી સમાજ ફેલાયેલો છે. આ બધા દેશોમાંથી ન્યૂઝિલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, પાકિસ્તાન, મધ્ય પૂર્વ, રશિયા, ઇટલી, કનેડા અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સાહિત્યની ધૂણી ધખાવીને કામો થયાં છે અને થાય છે.

‘મહાત્મા ગાંધીનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ’ નામક મહાનિબંધમાં ડૉ. હરીશ વ્યાસ નોંધે છે તેમ ઇ.સ. ૧૮૪૪માં સુરતમાં દાદોબા પાંડુરંગ, દુર્ગારામ મહેતાજી, દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી, દલપતરામ માસ્તર અને દામોરદાસ - આ પાંચ દદાઓએ ‘પુસ્તક પ્રસારક મંડળ’ની સ્થાપના કરી. શિલાછાપ યંત્ર મંગાવી સુરતમાં પહેલું છાપખાનું શરૂ કરેલું. એ જ અરસામાં મુંબઈમાં પારસીઓની ‘ગનેઆન પરસારક મંડળી’ (જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી) દ્વારા ‘ગનેઆન પરસારપત્ર’ (જ્ઞાનપ્રસારક પત્ર)નો ઇ.સ. ૧૮૪૯માં આરંભ થયો. અમદાવાદમાં કવીઘર દલપતરામ અને જ્ઞર્ભસ સાહેબે મળીને ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની ઇ.સ. ૧૮૪૮માં સ્થાપના કરી અને ઇ.સ. ૧૮૫૦માં “બુદ્ધિપ્રકાશ” માસિક તેના મુખપત્ર તરીકે શરૂ કર્યું. ઇ.સ. ૧૮૪૯માં ગુજરાતનું સાપ્તાહિક “વર્તમાનપત્ર બુધવારિયું” શરૂ થયેલું. કવિ નર્મદાશંકરે “દાંડયો”, કરસનદાસ મૂળજીએ “સત્યપ્રકાશ”, નવલરામ પંડ્યાએ “ગુજરાત શાળાપત્ર”, મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ “સુદર્શન”, ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ “ગુજરાતી” જેવાં પત્રો અને સામયિકો ચલાવેલાં. જેના દ્વારા લોકશિક્ષણનું કાર્ય ચાલતું હતું.

આપણી ગુજરાતી ભાષાનું આપણું પ્રથમ પહેલું ગુજરાતી અખબાર “મુંબઈ સમાચાર”. ૧લી જુલાઈ ઇ.સ. ૧૮૨૨ના ફરદુનજી મર્ઠબાનના હસ્તે મુંબઈથી તેનો આરંભ થયો. આજે પણ એ ગુજરાતીનો પરચમ જમાવટ સાથે લહેરાવ્યા કરે છે. ઇ.સ. ૧૮૬૩માં સુરતથી દીનશા તાલિયારખાને “સુરત મિત્ર” નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કરેલું. જે આજે “ગુજરાત મિત્ર” દૈનિક નામે ઓળખાય છે. સને ૧૮૯૮માં “પ્રજાબંધુ” સાપ્તાહિક ભગુભાઈ કારભારીએ અમદાવાદમાં શરૂ કરેલું, જે આજે “ગુજરાત સમાચાર” દૈનિક અખબાર તરીકે સર્વત્ર ફેલાઈ ગયું છે. સોમાલાલ મંગળદાસ શાહે ઇ.સ. ૧૯૦૧માં “ગુજરાતી પંચ” નામે સાપ્તાહિક અમદાવાદથી આરંભેલું. હવે આ દૈનિક “સંદેશ” સ્વરૂપે વિસ્તર્યું છે. “જન્મભૂમિ”, “ફૂલછાબ”નો વળી સતત છાતી ફુલાતી જ રહે તેવો ભાતીગળ ઇતિહાસ છે. પરંતુ એ રહ્યા ગાંધીયુગીન અખબારો અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ટાણે એ દ્વારા ભાતીગળ કામો થયાં છે. બાકી બીજાં સમસામયિકોની ય યાદી કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ તે અખબારોની, સમસામયિકોની વાત બીજી કોઈક વાર કરી શકાય.

ગુજરાતી ડાયસપોરિક પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે એક ઊંચું નામ : “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન”. ડૉ. હરીશ વ્યાસની નોંધ મુજબ : ઇ.સ. ૧૯૦૪માં “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” નામે સાપ્તાહિક ગાંધીજીએ મદનજિતની સહાયથી શરૂ કર્યું. મનસુખલાલ નાજર એના અધિપતિપદે હતા. એમાં ગાંધીજી સ્વતંત્ર લેખો અને અગલેખો લખતા. આ છાપું ગુજરાતી, હિન્દી, તમિળ અને અંગ્રેજી એમ ચાર ભાષાઓમાં પ્રગટ થતું. અને પોતાની લડતોનું અને પ્રવૃત્તિઓનું મુખપત્ર બનાવીને, અખબારી ક્ષેત્રે ગાંધીજીએ, સત્ય, સંયમ અને સેવાભાવની નવી પગદંડી શરૂ કરી.

આપણા વિદ્વાન લેખક ચી.ના. પટેલ ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ના ખંડ - ૨ના પાન ૬૮૯ પર “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” વિશે વિગતે લખે છે. આ આખી નોંધ અહીં સૌજન્યભેર ઉતારીએ છીએ :

‘મહાત્મા ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવેલું સાપ્તાહિક પત્ર. ગાંધીજીના ઉત્તેજનથી મદનજિત નામના ગુજરાતીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિન્દી કોમના મુખપત્ર તરીકે ઇ.સ. ૧૯૦૩ના જૂન માસમાં તે શરૂ કર્યું હતું. ગાંધીજીએ ઇ.સ. ૧૯૧૪માં દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું તે પછી પણ તે ચાલુ રહ્યું હતું.

“ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” એક સાથે સમાચારપત્ર અને જાહેર મત કેળવવાનું તથા લોક કેળવણીનું સાધન હતું અને તે બંને ક્ષેત્રોમાં તેણે નવી ભાત પાડી હતી. જે પત્રકાર તરીકે ગાંધીજીના નામ સાથે કાયમની સંકળાયેલી રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૬માં સત્યાગ્રહના આંદોલનની શરૂઆત થઈ તે પછી ગાંધીજી “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન”નો ઉપયોગ હિંદી કોમને તેને લગતા સમાચાર આપવામાં અને કોમને સત્યાગ્રહની શિસ્ત અને તેના સિદ્ધાન્તોની કેળવણી આપવામાં કરતા. તેમાં તેઓ એટલા સફળ થયા હતા કે ગાંધીજીએ ભારતમાં સત્યાગ્રહની જે લડતો ચલાવી તેના કરતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત સત્ય ને અહિંસાની દ્રષ્ટિએ ઘણી વધુ શુદ્ધ રહી હતી.

પરંતુ “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” એ ગુજરાતી ડાયસપોરાનું પહેલું છાપું નથી. ‘પૂર્વ આફ્રિકાથી હિંદવી પત્રકારત્વ અને આઝાદી : ઇ.સ. ૧૯૦૧-૧૯૬૦’ નામક ૨૬ માર્ચ, ૨૦૦૧ના યુનાઈટેડ કિંગડમના વેમ્બલીથી નીકળતા વિચારપત્ર “ઓપિનિયન”માં ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રીનો એક અભ્યાસુ લેખ આવેલો. આ લેખ પ્રમાણે, કદાચ, ડાયસપોરાનાં પત્રકારત્વનું પહેલવહેલું છાપું સને ૧૮૯૪માં જંગબારમાંથી શરૂ થયું હતું.

વીસમી સદીના આરંભે હિંદી વસાહતના આગેવાનોમાં સંપૂર્ણ આદર સાથે અલીદીના વિશરામ તથા અલીભાઈ મુલ્લા જીવણજીનાં નામો લેવાય છે. વળી, વસાહતી ઈતિહાસમાં તેમનું પહેલી હરોળમાં ય પહેલું નામ નોંધાતું રહ્યું છે.

‘બાપા’ના હુલામણા નામે સંબોધાતા અલીદીના વિશરામે સને ૧૮૭૭માં ટાંગાનિકાના કિનારા પરના શહેર, બાગામોયોમાં એક દુકાનથી શરૂઆત કરેલી. દશકામાં તો એમનો વેપાર ફૂલ્યોફૂલ્યો અને આફ્રિકાને ખૂણે ખૂણે એમની નાની-મોટી શાખાઓ ઊભી થઈ ગઈ. આ ફક્ત દુકાનો જ નહોતી, સાથે સાથે હિન્દી વેપારીઓને લેવડ-દેવડ માટે બેંક સેવાઓ ય ત્યાંથી મળી શકતી. આમ યુરોપીય તેમ જ હિંદી વસાહતોમાં નાણાકીય મદદ ધીરધાર કરવામાં અને બીજી સાર્વજનિક સેવાઓ આપવામાં અલીદીના વિશરામ અગ્રેસર બની ચૂક્યા હતા. આવું છતાં, રાજકારણ ક્ષેત્રે એમણે કોઈ નોંધનીય પહેલ કરી હોય તેમ જણાયું નથી. એમનું અવસાન ઇ.સ. ૧૯૧૬માં થયું હતું.

ઓપિનિયન / Opinion

અલીભાઈ મુલ્લા જીવણજી આમ તો અલીદીના વિશરામની માફક વેપારી જીવ. પણ સમાન હકની યળવળના અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના પથદર્શક તથા અગ્રણી નેતા બની ગયા હતા.

સને ૧૯૦૦ના વર્ષમાં બૃહદ્ હિંદના સ્વપ્નને સાકાર કરવા, હિંદી વસાહતની એકતા લાવવા અને સમાન હકો મેળવવા મોમ્બાસાથી અલીભાઈએ એક અખબાર પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કર્યું. અખબારનું નામ રાખ્યું, “આફ્રિકન સ્ટેન્ડર્ડ” અને એક અંગ્રેજ, મિસ્ટર ટીલર નામના માણસને તંત્રી તરીકે નીમ્યા. આવી મોટી ઊંચી ભાવનાઓ સાથે કાઢેલા અખબારની યોજનામાં બહુ સફળતા ન મળી. તંત્રી ટીલર પીલેલ નીકળ્યા અને અલીભાઈનાં સ્વપ્નો ને મંતવ્યો સાથે એ સહમત થતા નહીં. આથી ઇ.સ. ૧૯૦૨માં મેયર અને એન્ડરસન નામના બે અંગ્રેજોને પચાસ પૌંડમાં અખબાર વેંચી દેવું પડ્યું. ઇ.સ. ૧૯૧૦માં અખબારની ઑફિસ નૈરોબી ખસેડવામાં આવી. અખબારનું નામ બદલી “ઈસ્ટ આફ્રિકન સ્ટેન્ડર્ડ” રાખવામાં આવ્યું. સાથે એની નીતિઓમાં પણ ફેરફારો થયા અને યુરોપીય વસાહતનું એ મુખપત્ર બની બેઠું અને રંગભેદની નીતિનું એ હિમાચતી બની ગયું. આ અખબાર આજે પણ નૈરોબીથી પ્રકાશિત થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૧૨માં એમણે એક પુસ્તક લખેલું, જેમાં એમણે નોંધ્યું હતું કે, “રાજકારણ મારો વિષય નહોતો, પરંતુ મારા દેશવાસીઓ પ્રત્યેનો ચૈત પ્રજાનો વર્ણીય તિરસ્કાર સહન કરી શક્યો નહીં તેથી મેં સમાન હકોની લડતનો આરંભ કર્યો હતો.” ઇ.સ. ૧૯૩૬માં નૈરોબીમાં એમનું અવસાન થયું હતું.

સદીઓથી જંગબાર નામ હિંદીઓ માટે એક મોટું રોમાંચિત આકર્ષણ રહ્યું છે. જંગબારના સુલતાનોનો વહેવાર અને રાજતંત્ર વહોરા, મેમણ અને લોહણા કોમના આગેવાનો ચલાવતા હતા. પ્રાણલાલ શેઠની નોંધ મુજબ, ‘ઈ.સ. ૧૮૬૦માં ગાંડીબારમાં પાંચ હજાર ગુજરાતી વેપારીઓ અને અન્ય ધંધાદારીઓની વસ્તી હતી. એ સમયના શાસકો પણ ગુજરાતીઓને ખૂબ મહત્ત્વ આપતા હતા. બેંકરો તરીકે ગુજરાતીઓની પસંદગી થતી ને સુલતાનના દરબારમાં ગુજરાતીઓનું અદકરું સ્થાન રહેતું. એટલું જ નહીં પણ રાજકીય કે નાણાકીય બાબતોમાં પણ આ ગુજરાતીઓનાં સલાહસૂચનો લેવામાં આવતાં હતાં.’

આ ટાપુ દેશમાં પત્રકારત્વનો ઈતિહાસ જેટલો સાહસિક એટલો જ રોમાંચિત છે. પ્રાણલાલ શેઠના શબ્દોમાં જોઈએ તો : ‘પૂર્વ આફ્રિકાનું પ્રથમ અખબાર સને ૧૮૯૪માં પ્રગટ થયું, તેના તંત્રી ફઝલભાઈ જાનમહમ્મદ માસ્ટર હતા. એ પોતે ઈશનાશરી હતા પણ સાહિત્યનો એ ખૂબ શોખ ધરાવતા હતા. એમણે પોતે એકહથ્થુ આ છાપું શરૂ કર્યું હતું. એમાં જાહેરખબરો ન લેવાતી અને તેનાં બધાં લખાણો ફઝલભાઈ જાને તૈયાર કરતા. આ છાપું (જેનું નામ મળી શકતું નથી.) બે વર્ષ ચલાવી બંધ કરવું પડ્યું કારણ કે ફઝલભાઈ વ્યવસાયે દરજી હતા અને તેને કાયમ ચાલુ રાખી શકે એટલી મૂડી એમની પાસે ત્યારે નહોતી. પરંતુ ઇ.સ. ૧૯૦૦ની સાલમાં ફઝલભાઈએ “સમાચાર” નામનું એક બીજું છાપું શરૂ કર્યું. થોડા વખત પછી તેની આગળ “ગાંડીબાર” જોડીને “ગાંડીબાર સમાચાર” નામ રાખવામાં આવ્યું. થોડા જ સમયમાં આ સાપ્તાહિક ખૂબ જ મશહૂર બની ગયું હતું અને તેની માંગ એટલી બધી વધી ગઈ કે ફઝલભાઈ માટે એકલે હાથે માંગને પહોંચી વળવાનું મુશ્કેલ બનવા લાગ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૨૩થી ઇ.સ. ૧૯૩૩ સુધી ફઝલભાઈ આ અખબારમાં તંત્રી પદે રહ્યા હતા. પરંતુ તે પછી નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે પી.બી. ખરે નામના એક ભાઈને “ગાંડીબાર

સમાચાર”ના તંત્રી પદે નીમવામાં આવ્યા. આ પત્રે ગુજરાતીઓના પ્રશ્નોની સરસ રજૂઆત કરી હતી અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જેટલાં અખબારો નીકળ્યાં તેમાં સૌથી લાંબું ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય આ અખબારે ભોગવ્યું હતું.’

ઈ.સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં ગાંડીબારથી એક બીજા અખબારનો જન્મ થયો હતો. જેના સ્થાપક અને તંત્રી બી.એન. અંતાણી હતા. આ છાપાનું નામ “ગાંડીબાર વૉઈસ” હતું. અંતાણી સાહેબે વર્ષો સુધી આ છાપું ચલાવ્યું હતું. પરંતુ કામનાં દબાણ અને બોજો હળવા કરવા તેના તંત્રીસ્થાને ઈબ્રાહિમભાઈ કાસાને મૂકવામાં આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં આ છાપાએ હિંદીઓની સમસ્યાઓ માટે કલમ ચલાવેલી, પરંતુ થોડા જ સમયમાં ગાંડીબારની આઝાદી માટે લડતા આફ્રો - શિરાઝી પક્ષના નેતાઓને સમર્થન આપવાનું શરૂ કરી દીધું. આ પત્રનું આયુષ્ય આશરે ૫૦ વર્ષ ટક્યું અને છેવટે આફ્રો-શિરાઝી પક્ષને ટેકો આપનાર હિંદીઓની જે દશા થઈ હતી તેવી હાલત આ પત્રની થઈ. કડમે સાહેબે “ગાંડીબાર વૉઈસ”નું ગળું ટૂંપાવી દીધું અને રીતે આ અખબારના આયુષ્યનો પણ કરુણ અંજામ આવ્યો હતો.

ઈતિહાસની અટારીએથી મણિલાલ અંબાલાલ દેસાઈ, સીતારામ આચાર્યચાર, ઈશર દાસ, શ્રીનવાસ ઠાકુર અને એમના પુત્ર નારાયણ ઠાકુર, ગોવિંદ તડવાડકર, કલ્યાણભાઈ નરસિંહ જાની, હુસેન સુલમાન વીરજી, મહમદ કાસીમ, શમશુદ્દીન, જગન્નાથ ભવાનીશંકર પંડ્યા અને એમના પુત્ર અનંત પંડ્યા, અંબાલાલ જવેરભાઈ પટેલ, એ.બી. પટેલ, ડૉ. કિંતવલ દ’સૂઝા, મખ્ખન સિંહની ઝાંખી થયા કરે છે. એ સૌ નામી - અનામી આગેવાનો હતા. આ નામોના પડઘા આજે ય સંભળાય છે, જેમણે હિંદી વસાહતનું રાજકીય નેતૃત્વ કર્યું, પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવ્યું અને આફ્રિકન પ્રજા અને એમના નેતાઓને સાથ સહકાર આપ્યો તથા રાજકારણમાં પ્રવેશવા પ્રેરણા આપી. તેમને પત્રકારત્વમાં દાખલ કરી તાલીમબદ્ધ કર્યાં. આમ આફ્રિકન રાષ્ટ્રવાદને વેગ મળ્યો અને આફ્રિકી પ્રજા તથા નેતાઓ આઝાદીનાં સ્વપ્નોંઓ જોવા લાગ્યાં. ઈતિહાસની કરુણતા છે કે આ બધું યોગદાન તેમ જ આવી સિંહજાળી ભુલાતો અને ભૂંસાતો જાય છે. ખેર, અહીં એમની આછીપાતળી યાદ તાજી કરી લઈએ અને થોડું ઘણું દસ્તાવેજીકરણ કરી લઈએ.

મણિલાલ અંબાલાલ દેસાઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં સ્થાયી થવા સને ૧૯૧૫માં આવ્યા. થોડો વખત વેપાર અને વકીલાતમાં વિતાવ્યો. પણ આ બંને ક્ષેત્રોમાં સરખાઈ ન આવતાં રાજકારણ અને પત્રકારત્વને ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું. એમાં એમનું વ્યક્તિત્વ ખીલી, મહોરી ઊઠ્યું. એમના જીવનચરિત્રકાર શાન્તિ પંડિત ‘Brief History of the Development of Indian Settlement in East Africe [1961]’ નામે પુસ્તકમાં લખે છે કે, ‘મણિલાલ દેસાઈનું તેજલું વ્યક્તિત્વ હતું. હિંદી વસાહતના આ લોકલાડીલા આગેવાને ઇ.સ. ૧૯૨૦ની આસપાસ “ઈસ્ટ આફ્રિકન કોન્કલ” નામે એક અખબાર શરૂ કર્યું.’ પ્રાણલાલભાઈના શબ્દોમાં એ પત્રકારત્વનું દર્શન કરીએ : ‘એનાં તેજલાં લખાણો લોકોનાં હૃદયમાં સોંસરવા ઊતરી જતાં. આ છાપાએ જબરું આંદોલન જગાવ્યું હતું. અંગ્રેજો આ સાંખી શકતા ન હતા, તેથી જાહેરખબરો બંધ કરાવી, ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મધ્યાહ્નકાળનો સૂરજ તપતો હતો અને આ સંજોગોમાં કેવી રીતે બ્રિટિશ હકૂમત આવા કપરા કડવા પ્રહારો ખમી શકે ? એ સમયગાળામાં મણિલાલ દેસાઈની હિંમત, નીડરતા કહો કે લોખંડી છાતીનો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો એમના તંત્રીલેખો વાંચવા પડે. ૨૭

ઓગસ્ટ ૧૯૨૧નો તંત્રીલેખ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આ રીતે પડકારે છે :

In the British Empire, that wonderful conglomeration of races, creeds and nations, is to be found the only solution for the great problem of mankind the problem of brotherhood. If the British Empire fails then all else fails. No more potent League of Nations was ever founded. Either the British Empire must admit the equality of its different peoples, on, of course, an educational basic irrespective of the colours of their skins and the place of their birth or it must abandon its attempt rule a mixture of peoples. There can be no half way.

અને ૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૧ના તંત્રીલેખમાં કહે છે કે આફ્રિકન પ્રજાના હકો સ્વીકારવામાં નહીં આવે તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે પસ્તાવું પડશે : "There is so much hypocrisy in emphasising African welfare that the African will eventually rebel against the European trusteeship. When Africans are fully awake, well, just look out. That's all."

આવા કડવા પ્રહારો બંધ કરાવવા સરકારે અને યુરોપીય વસાહતે એવી તો નાણાકીય ભીંસ ભરાવી અને એવી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી કે મણિલાલ દેસાઈને જાન્યુઆરી ૧૯૨૩માં આ અખબાર બંધ કરવું પડ્યું.

પરંતુ મણિલાલની નસોમાં પત્રકારત્વ વહેતું હતું. એમણે દક્ષિણ ભારતના સીતારામ આચાર્યચારના સંગ્રાહમાં (ઈ.સ. ૧૯૨૭) 'ડેમોક્રેટ' નામનું બીજું પત્ર શરૂ કર્યું. આ પત્રમાં ગુજરાતી વિભાગ પણ હતો. ગુજરાતી વિભાગનું સંપાદન અંબાલાલ ઝવેરભાઈ પટેલ નામના એક પ્રખર પત્રકાર કરતા હતા. આ પત્રને વિકસાવવામાં એમનો જ્ઞાનો સવિશેષ રહ્યો હતો. પરંતુ આ પત્રની પણ એવી જ કચ્છ દશા થઈ હતી, કારણ કે આ બંને પત્રકારોની વિચારસરણી ક્રાંતિકારી રહી હતી. "ડેમોક્રેટ" ઈ.સ. ૧૯૩૦ સુધી 'ઈસ્ટ આફ્રિકન ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ'નું મુખપત્ર રહ્યું અને જ્યારે એ બંધ થયું ત્યારે મણિલાલ દેસાઈના એક બીજા સાથી ડૉ. દ'સૂઝાએ પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવ્યું. એમણે બે અખબારો શરૂ કર્યા : "ફ્રેન્ડ" અને "ગોઅન વોઈસ". હિંદી વસાહતે આ લોકનેતાને ઈ.સ. ૧૯૨૬માં ગુમાવ્યા. આ અરસામાં મણિલાલ દેસાઈ સીતારામ આચાર્યચાર સાથે કેન્યામાં ઠેર ઠેર ભ્રમણ કરી પ્રજામાં એકતા લઈ આવવાના પ્રયાસો કરતા હતા. સાથે "ડેમોક્રેટ" અખબાર માટે નાણાકીય ભંડોળ એકઠું કરી રહ્યા હતા ત્યારે એકદમ સખત બીમાર પડ્યા અને એમનું અવસાન થયું.

આ બધા હિંદી આગેવાનોનું આફ્રિકન પત્રકારત્વમાં પણ યોગદાન હતું એ ઐતિહાસિક ઘટના છે. કિકુયુ પ્રજાનું પહેલું રાજકીય સંગઠન એટલે 'કિકુયુ સેન્ટ્રલ એસોસિયેશન'. એ પક્ષ ઈ.સ. ૧૯૨૪માં સ્થાપવામાં આવ્યો. એના નેતાઓ હતા હેરી થુકુ અને જોમો કેન્યાટા. આ પક્ષ માટે એક કિસ્વાહિલી મુખપત્ર "ટાન્ગાઝો" અને કિકુયુ ભાષામાં "મૂઈગુવિથાનિયા" શરૂ કરવામાં અને ચલાવવામાં સીતારામ આચાર્યચાર, મણિલાલ દેસાઈ અને નારાયણ શ્રીનવાસ ઠાકુરે સાથ-સહાકર સાથે ઘણી સક્રિય મદદ કરી. આ અંગે અમેરિકી વિદ્વાન

પ્રાધ્યાપક રૉબર્ટ જી. ગેગરી નોંધે છે કે, 'Desai, Achariar and his manager and assistant editor Narayan Shrinivas Thakur printed and guided Mr. Kenyatta through editorial and printing intricacies.' અહીં જ ન અટકતાં, સીતારામ આચાર્યચાર અને નારાયણ શ્રીનવાસ ઠાકુર "ડેમોક્રેટ"નાં પાનાંઓ ભરી, આફ્રિકી કોમના સમાચારો અને લેખો છાપતા.

મણિલાલ અંબાલાલ દેસાઈના આગમનનાં આઠ વર્ષ પહેલાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબના નબીરા મોમ્બાસા આવીને ઈ.સ. ૧૯૦૭માં સ્થાયી થયા. નામ હતું જગન્નાથ ભવાનીશંકર પંડ્યા. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં વેપાર-વાણિજ્યમાં એ પડ્યા. પણ મણિલાલ દેસાઈની માફક ધીમે ધીમે પત્રકારત્વમાં અને રાજકારણમાં એમણે ઝંપલાવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૦ની આસપાસના સમયગાળામાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી ભાષામાં એક અખબાર શરૂ કર્યું. નામ હતું "કેન્યા ડેઈલી મેલ" અને કેન્યાને આઝાદી મળી ત્યાં સુધી ચાલ્યું હતું. આ અખબાર વસાહતના વેપારી વર્ગમાં ખૂબ લોકપ્રિય બન્યું હતું કારણ કે હિંદના સમાચાર ઉપરાંત કેન્યા, યુગાન્ડા અને ટાંગાનિકાના સમાચારો પણ તેમાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા.

પ્રાધ્યાપક પ્યારઅલી રતનશીએ "ઓપિનિયન"ના ૨૬ નવેમ્બર ૨૦૦૪ના અંકમાં લખ્યું છે તેમ એશિયાઈઓ તથા આફ્રિકીઓ માટે સમાન અધિકારો માટેના આંદોલનને સારુ, ઈ.સ. ૧૯૨૦-૧૯૩૦ના બે દશકા દરમિયાન, કેન્યાના અગ્રેસરોએ પત્રકારત્વનો જબર લાભ લી હતો. તેમ છતાં સન ૧૯૪૦ના દશકા દરમિયાન, પંડ્યા પરિવાર દ્વારા મોમ્બાસામાંથી "કેન્યા ડેઈલી મેલ" (ઈ.સ. ૧૯૨૭-૬૪) નામે એક જ દ્વિભાષી છાપું નીકળતું હતું. ઈ.સ. ૧૯૩૩થી ગિરધારીલાલ વિદ્યાર્થી નૈરોબીમાંથી "કોલોનિયલ ટાઈમ્સ" નામક પીળા રંગના આગળ-પાછળ પાનાંઓ વચ્ચે, એક પાંખું સાપ્તાહિક ચલાવતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૪૩ના અરસામાં, વિદ્યાર્થીએ એમના સાપ્તાહિકનો વિસ્તાર કરીને દ્વિભાષી (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી) રૂપરંગવાળું મહત્વાકાંક્ષી સાપ્તાહિક કરવાનું નક્કી કર્યું. પરિણામે, એમણે જાણકાર યુવાનોનાં એક જૂથને ભરતી કરવાનું ગોઠવ્યું. પ્રાણલાલ એ જૂથમાં હતા. આ જૂથમાં સૌથી વરિષ્ઠ હાડન અહમદ હતા જે પ્રાણલાલની પેઠે, ગાંધીવાદી વિચારસરણીએ આકર્ષાયા હતા. એ પહેલાં એમણે કિજાબો તથા નૈવાસ ખાતે બોર્ડિંગ સ્કૂલોનું સંચાલન કરી જાણ્યું હતું. જાણીતા શિક્ષક અને રૈરિયો પ્રસારક ડી. કે. શારદાનો બીજાઓમાં સમાવેશ હતો. શારદાએ અંગ્રેજી વિભાગની જવાબદારી સંભાળી અને હાડન અહમદે ગુજરાતી વિભાગ સંભાળ્યો. બંને ભાષાઓમાં કુશળતાથી એ લખી જાણનાર હતા. પ્રાણલાલ બંને વિભાગોમાં લખ્યા કરતા. રસપ્રદ લખાણો તથા તેની સરસ મજાની રજૂઆતને કારણે, આ અખબારનિટુંક સમયમાં, બોલબાલા થવા લાગી. સ્થાનિક બાબતો અંગે તેણે જોરદાર વલણ અખત્યાર કર્યું. વળી, સરકાર તથા સેટલરો સાથે એશિયાઈઓ તથા આફ્રિકીઓને સમાન અધિકારો આપવા બાબત તેણે ઝુંબેશ આદરી. કોંગ્રેસી આગેવાનો હેઠળ હિંદ છોડોનું આંદોલન અહિંસક હોવા છતાં જલદ સ્વરૂપ પકડતું જતું હતું, ત્યારે હિંદની સ્વાતંત્ર્ય લડતને પણ બહુ નજીક રહીને તે અનુસરતું રહ્યું. આ અખબારની સથાનિક બાબતો અંગેના નિર્ભીક વલણને લીધે તથા સથાનિક સ્વારાજનાં મંડળોમાંના અને કેન્યન લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં એશિયાઈ પ્રતિનિધિઓની

ક્યારેક થતી રહેતી આલોચનાને કારણે, વડીલ વર્ગના કેટલાક લોકોમાં તેમ જ વેપાર-વણજના આગેવાનોમાં યજ્ઞભણ શરૂ થવા પામી હોય પરંતુ હિંદની સ્વાતંત્ર્ય લડતમાં પ્રબળતાએ ભાગ લેવાની તેને આવી તક સાંપડી અને પૂર્વ આફ્રિકાના ત્રણેય પ્રદેશોમાં બહોળો વાયકવર્ગ ઊભો થયો.

વિદ્યાર્થી કેદમાં હતા, ત્યારે "કોલોનિયલ ટાઈમ્સ"ના વ્યવસ્થાપકો સામે તંત્રી ખાતામાં અસંતોષની લાગણીએ માથું ઊંચું કર્યું. પૂર્વ આફ્રિકાના એશિયાઈઓમાં આગેવાન અખબારી સ્થાન મેળવી આપનાર આ પત્રકારોએ, છેવટે, સાગમટે, રાજનામાં ધરી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. નૈરોબીમાંથી એક નવું દ્વિભાષી અખબાર શરૂ કરવાનો એમણે નિર્ણય લીધો અને જાન્યુઆરી ૧૯૪૭માં તેની પહેલી નકલ બહાર પડી. આ જૂથમાં હાડન અહમદ, ડી.કે. શારદા, પ્રાણલાલ શેઠ અને ગોવિંદ રાવલ તંત્રી ખાતામાં હતા. મુદ્રણ તથા વિતરણ વિભાગમાં બીજા બધાની જોડે નટુ અમલાણી પણ હતા. એમની પાછળ પાછળ, અસંખ્ય કમ્પોઝિટરો (છાપખાનામાં બીબાં ગોઠવનારાઓ) ને છપાઈ કામદારો "કોલોનિયલ ટાઈમ્સ" છોડીને તેમની સંગાથે, આ નવાં કામે લાગી ગયા હતા. બઝાર રોડ પર આવેલા નટુ અમલાણીના ભાઈના ગોદામમાં આડશો ઊભી કરીને તંત્રી ખાતું ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. પડખાની શેરીમાં છાપખાનું ઊભું થયું હતું. "કોલોનિયલ ટાઈમ્સ"ના વ્યવસ્થાપકોએ એની સામે "ઈસ્ટ આફ્રિકન ટ્રિબ્યુન" નામના એક 'સાંજિયો બગાડો' શરૂ કર્યો. પણ આ નવા છાપા સામે એની કોઈ કારી ફાલી નહીં અને ફેબ્રુઆરીના અંત સુધીમાં તેને વીટી લેવામાં આવ્યું. મણિલાલ અંબાલાલ દેસાઈના "ઈસ્ટ આફ્રિકન કોનિકલ" (ઈ.સ. ૧૯૨૦-૨૪)ની સ્મૃતિમાં જાણે કે આ નવા છાપાનું નામ "ડેઈલી કોનિકલ" પસંદ કરવામાં આવેલું. પરાપૂર્વની ચળવળિયા પત્રકારત્વની પરંપરા જાળવી લેવાનાં અંધાણ એમાંથી વર્તાતા લાગ્યાં.

એમ છતાં, આ અખબાર પ્રગટવું શરૂ થયું તેના ત્રીજા જ માસમાં, અધિકારીઓની ખસીગીરી તેણે વહોરવા માંડી હતી. તંત્રી તરીકે હાડન અહમદ પર અને પ્રકાશક તરીકે નટુ અમલાણી પર ગંભીર જાહેર ગરબડ જગાવવા, ખોટું નિવેદન કરવા અંગેનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. એ દિવસોમાં વધુ સારા પગારના દરની તેમ જ કામ બાબતની વધુ સારી સવલતો ઊભી કરવાની માંગણીના ટેકામાં ગોદી કામદારોની હડતાળ આવી પડી અને તેથી મુખ્ય બંદર મોમ્બાસા લથડવા માંડેલું. ગોદી કામદારની હડતાળ તોડવા સારુ, ગોળીબાર કરવાના નિર્દેશન સાથે ઉચ્ચ અધિકારીઓ અને સશસ્ત્ર પોલીસના બનેલા એક જૂથને હવાઈ રસ્તે મોકલવા બાબતની વિગતો ધરાવતો ફૂટેલો એક ખાનગી દસ્તાવેજ "ડેઈલી કોનિકલ" છાપી માર્યો. પોતાના તાબામાં આ સરકારી દસ્તાવેજ હોવાને નાતે આ અખબાર માનતું હતું કે તેની પાસે બચાવ સારુ યોગ્ય દલીલ છે, પરંતુ જ્યારે છાપાના બચાવ વકીલ અચરૂ રામ કપિલાએ અદાલતમાં એ નામનો અને ક્રમાંકનો દસ્તાવેજ રજૂ કરવાની માંગણી કરી ત્યારે એમ કરવું એ ઑફિશિયલ સિક્રેટસ ઍક્ટ(સરકારી ખાનગી બાબતો અંગેના ધારા)ના ભંગ સમાન ગણાય, એવી તાજની દલીલને ન્યાયાધીશે માન્ય રાખેલી. હાડનભાઈને છ માસની કેદની સજા ફટકારાઈ અને પ્રકાશકને વિકલ્પ અપાયો : બહુ આકરો દંડ ભરપાઈ કરવો અથવા ત્રણ માસની કેદની સજા ભોગવવી. આ ચુકાદા સામે કરાયેલી અપીલ, ત્રણ માસે નીકળી, ત્યારે ન્યાયમૂર્તિને થયેલી સજા બરાબર છે એમ ચુકાદો આપ્યો. પરંતુ પ્રકાશકને દંડ પેટે ભરપાઈ કરવાની રકમમાં ઘટાડો કર્યો. એ કે દંડ

ભરપાઈ કરવાને બદલે પ્રકાશકે ત્રણ માસની કેદની સજાનો વિકલ્પ સ્વીકારી લીધેલો.

આફ્રિકીઓને આવરી લેતા અન્યાયને ખુલ્લા પાડવાને લીધે અને તેમની વચ્ચે ગરબડ ઊભી થવાની શક્યતાને મુદ્દે સંસ્થાનિક સરકારે “કોલોનિયલ ટાઈમ્સ” તેમ જ “ડેયલી કૉનિકલ”માંના હાર્ટન અહમદના વડપણવાળા જૂથ સામે ઝડપી અને આકરાં પગલાં ભરેલાં.

સન ૧૯૪૭ સુધીમાં બ્રિટનમાં લેબર પક્ષ સરકારમાં આવ્યો અને હિંદને સ્વતંત્રતા આપવાની તેની નેમ છે એવી તેણે ઘોષણા કરી. બ્રિટન સામેની હિંદની આઝાદી માટેની લડતના અઠવારિક સમાચારોએ કેન્યાનાં વાંચકોને રસતરબોળ રાખેલાં. હવે તેને ઠેકાણે બંધારણીય વ્યવસ્થાઓના તેમ જ સૂચિત સત્તા-ફેરબદલીના સમાચારો ચમકવા લાગ્યાં. એ બધી ઘણી અગત્યની ઘટનાઓ હતી ને હિંદના ભાગલાની બાબત તો કેન્યાના એશિયાઈઓ માટે દૂરગામી સાબિત થવાની હતી, જે “ડેયલી કૉનિકલ” માટે ખાસ મહત્વની પુરવાર થવાની હતી. એમ છતાં, આ જૂથ માટે કેન્યા તથા પૂર્વ આફ્રિકાની બાબતો અગામી નીવડવા લાગી હતી. આ મુદ્દા અંગેના આ લાક્ષણિક વલણને કારણે સ્થાનિક હિંદની આગેવાની સામે જાણે કે સંઘર્ષનો માર્ગ લેવાનો થયો હતો. આથી વાચકવર્ગની વફાદારીમાં વિભાજન દેખાવા લાગ્યું હતું. તદ્દુપરાંત, આને લીધે “કોલોનિયલ ટાઈમ્સ”ના દિવસોની સરખામણીએ સાંસ્થાનિક સત્તાવાળાઓની ખફા વિશેષપણે સહેવાની થઈ.

અહીં એક બીજા ગુજરાતી પત્રકાર અને વસાહતી રાજકારણના નેતાનું યોગદાન સંભારવા જેવું છે. એ છે કલ્યાણજી નરસિંહ જાની. કલ્યાણજી જાની રાજકોટથી નૈરોબીમાં ઈ.સ. ૧૯૧૧માં સ્થાયી થયા અને આગળ જતાં મણિલાલ દેસાઈના જમણા હાથ જેવા થઈને રહ્યા. જાનીએ વાહન-વહેવાર અને અન્ય વેપારમાંથી સારી કમાણી કરી હતી એટલે દેસાઈને નાણાકીય મદદ એમણે કરેલી તેમ જ પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે પણ એમણે સાથ-સહકાર આપેલો. એમણે પોતે પણ એક અખબાર શરૂ કર્યું હતું, જેનું નામ હતું: “હિંદ પ્રકાશ”.

ઈ.સ. ૧૯૫૪માં હીરાભાઈ વી. પટેલે જાણીતા વકીલ જે.એમ. નરસય તથા ફિત્હ દ’સૂઝાની પ્રેરણાથી અને સહકારથી “આફ્રિકા સમાચાર” નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કરેલું. “ઓપિનિયન”ના ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૧ના અંકમાં પ્રકાશિત હીરાભાઈ મ. પટેલના લેખમાં આ અંગેની વિશેષ વિગતો નોંધાઈ છે. આમ, એ પછી તરત જ ‘ભદ્ર પ્રિન્ટરી’ના ત્રિકમલાલ અંબારામ ભટ્ટ એમાં સામેલ થયા. તેમણે વ્યવસાયી કુનેહ અને કાર્યદક્ષતાથી “આફ્રિકા સમાચાર”નો ધંધો ખરીદી લીધો. “આફ્રિકા સમાચાર”ને જીવંત રાખવા પોતાનું સર્વત્ર હોમી દીધું. આ અઠવારિક રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક મુશ્કેલીઓ સામે ઝઝૂમીને ગુજરાતી પ્રજાની સેવા કરી અને તેમનું હિત જાળવ્યું. વળી અનેક ઊગતા લેખકોને “આફ્રિકા સમાચાર” દ્વારા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. ઘણા કટારલેખકોની પ્રગતિ એ પત્ર દ્વારા થઈ હતી.

“આફ્રિકા સમાચાર”નો વાચકવર્ગ પૂર્વ આફ્રિકાના દેશોમાં વસતો ગુજરાતી સમાજ જ સીમિત ન રહેતાં અમેરિકા-યુરોપમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં એનો વિસ્તાર થયો હતો. એ ખૂબ માનીતું ને જાણીતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક બની ગયું હતું, આ ઉપરાંત પૂર્વ આફ્રિકામાં “આફ્રિકા સમાચાર” વાટે હિન્દુ ધર્મની સંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ

તેમ જ અન્ય સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ અવારનવાર રજૂ થતો રહ્યો હતો.

કેન્યામાં બારથી વધારે અખબારો સ્થપાયાં હતાં અને તેનાં તંત્રીઓ મોટે ભાગે ગુજરાતીઓ જ હતા. કેન્યામાં ગોરાઓનું વધુ વર્ચસ્વ હતું અને ગોરાઓ હિંદીઓને કોઈ પણ ભોગે કેન્યામાં સ્થાયી દેવા નહોતા માગતા. અખબારોનું કામ જ આવા પ્રકારના અન્યાયો સામે આંદોલન જગાવવાનું હોય છે. આ કારણે જ આ અખબારો ટૂંકજીવી નીવડ્યાં હતાં. સરકાર અવારનવાર તંત્રીઓને ગિરફતાર કરી લેતી કે છાપખાનાને તાળાં મારી દેતી. ક્યારેક છાપખાના માલિકોને જબરા ફાઈન પણ ભરવા પડતા. એટલે અખબારોનું ટકવું મુશ્કેલ બનતું.

ટાંગાનિકામાં પહેલું અખબાર ઈ.સ. ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયું હતું. તેનું નામ “ટાંગાનિકા ઓપિનિયન” હતું. તેના સંસ્થાપક તંત્રી હતા એમ.ડી. પટેલ. પરંતુ તેના થોડા સમયમાં તેના તંત્રીપદે ત્રિભોવનદાસ બેચરદાસ શેઠની નિમણૂક થયેલી હતી. તેઓ એક સારા પત્રકાર અને લેખક હતા. તેમની યાદગીરીમાં દારેસલામમાં ટી.બી. શેઠ લાયબેરી આજે પણ મોજૂદ છે. એમના પછી, “ટાંગાનિકા ઓપિનિયન”નું તંત્રીપદ ઉછરંગરાય ઓઝાને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે આ અખબારનું આખું કલેવર બદલી નાંખ્યું હતું. પરંતુ ઉછરંગરાય પણ સતાધીશોનો ભોગ બન્યા અને ઈ.સ. ૧૯૪૦માં તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ અખબાર ઈ.સ. ૧૯૪૫ સુધી નભ્યું હતું.

પરદેશનિવાસી ગુજરાતીઓમાં એક મુશ્કેલી ઊંચેરું નામ રણધીર ભાનુશંકર ઠાકર. આ ઠાકર પરિવાર મૂળ સુરેન્દ્રનગરનો. વડવાઓએ ટાંગાનિકાના પાટનગર દારેસલામમાં એક છાપખાનું અને પુસ્તક ભંડાર વસાવેલાં. અંગ્રેજ શાસનના આ દિવસો. “ટાંગાનિકા હેરલ્ડ” નામે એક ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો આરંભ ઈ.સ. ૧૯૨૯ની સાલમાં થયો. પત્રકાર વી.આર. બોલ તંત્રીપદે હતા. સને ૧૯૬૨ સુધી અખબાર ચાલ્યું હતું. એ અખબારની સંગાથે “ન્યુરુમો” નામે કિસ્વાહિલી ભાષામાં રાષ્ટ્રવાદી દૈનિક શરૂ થયું. પોતે પ્રકાશક અને પોતે જ તંત્રી. કિસ્વાહિલી ભાષાની સારી એવી એમને પકડ હતી, એમ જાણકારો કહે છે. ટાંગાનિકાના એ વેળાના રાષ્ટ્રીય તેમ જ પ્રાંતીય આગેવાનો આજે ય “ન્યુરુમો”ને તથા રણધીર ઠાકરને અદ્વિતીય દેણાગી માટે આદરપૂર્વક સ્મરે છે. એ પરતંત્ર મુલકની આમ પ્રજામાં અત્યંત માનીતું બનેલું આ અખબાર સોળે કળાએ ખીલેલું અને ચોમેર વર્ધમાન થયેલું.

યુગાન્ડામાં કમનસીબે આપણું એક પણ અખબાર નહોતું. અંગ્રેજીમાં પણ નહીં તેમ જ ગુજરાતીમાં ય નહોતું. તેનાં કેટલાંક કારણો પ્રાણલાલ શેઠે દર્શાવ્યાં હતાં. જે પ્રમાણે, યુગાન્ડામાં ગોરાઓ સાથે આપણો સંઘર્ષ નહોતો. તેમ જ ત્યાંની સ્થાનિક આફ્રિકન વસાહત સામે પણ નહોતો. આપણી ગુજરાતી વસાહત ધંધા-ધાપામાં વ્યસ્ત હોવાથી તેમને કદાચ છાપાની આવશ્યકતા વરતાઈ નહીં હોય. યુગાન્ડામાં રાજકીય પક્ષો પણ નજીવા હતાં. ત્યાં સેન્ટ્રલ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન અને સેન્ટ્રલ કાઉન્સિલ ઓફ મુસ્લિમ એસોસિયેશન નામની વસાહતી સંસ્થાઓ ચાલતી હતી.

ભારત બહારની ભારતીય વસાહતમાં એક મોટું નામ એટલે પ્રાણલાલ શેઠ. આરંભથી મુખ્ય પ્રવાહ સાથે સતત સંકળાઈ રહેલા આ આગેવાનનો જન્મ સામાન્ય ગુજરાતી પરિવારમાં સને ૧૯૨૪માં કેન્યાના પાટનગર નૈરોબીમાં થયો હતો. પ્રાણલાલ શેઠ

એક જૂદી જ માટીના માણસ છે. કેન્યામાં હતા ત્યારે પત્રકારત્વમાં એમનો સિક્કો પડતો. પિયો ગામા પિન્ટો, ચનન સિંહ, હાર્ટન અહમદ જેઠે મુખ્ય પ્રવાહમાં હળીભળી જઈને આફ્રિકી રાષ્ટ્રવાદની એમણે પણ મશાલ સતત જલતી રાખી હતી. કામદારોના સંગઠનમાં મખ્ખન સિંહ સાથે એમનું નામ પૂરા આદર સાથે લેવાતું રહેતું, જેમો કેન્યાટા, ઓગિંગા ઓડિંગા જેવા પહેલી હરોળના રાષ્ટ્ર નેતાઓ સાથે એમને અત્યંત નજીકનો સંબંધ હતો. ઓડિંગાના આખરી દમ સુધી એ સંબંધ અકબદ્ધ રહ્યો હતો.

પ્રાણલાલ શેઠે માત્ર ગુજરાતી પત્રકારત્વ જ ખેડ્યું નહોતું. એમણે અંગ્રેજી ઉપરાંત કેન્યાની લોકબોલીઓમાં અને કિસ્વાહિલી ભાષાઓમાં પણ અદકેરાં કામો કર્યાં છે. “ડેયલી કૉનિકલ”, “કોલોનિયલ ટાઈમ્સ”માંની એમની નીડરતા, એમનું પત્રકારત્વ જેમ અંગ્રેજી સાંખી શકતા નહોતા, તેમ કેન્યાની આઝાદી પછી જેસે થે થઈ ગયેલી રાષ્ટ્રીય નેતાગીરી પણ સહી ન શકી, એથી એમને દેશનિકાલ કરવામાં આવેલા. કેન્યા ખાતેના તત્કાલીન ભારતીય ઉચ્ચ આયુક્ત પ્રેમ ભાટિયાની દરમિયાનગીરીથી તેમ જ એ સમયના વડાં પ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધી સાથેના ઘરોબાને કારણે એમને ભારતમાં મુશ્કેલીઓ પડેલી નહીં. પાછળથી એ, પરિવાર સાથે, વિલાયતમાં સ્થાયી થવા આવેલા.

બેરિસ્ટર મણિલાલ ઝાંકરે મોરેશિયસમાં “ધ હિન્દુસ્તાની” સાપ્તાહિક શરૂ કરવાથી ગોરાઓ થોડાક ચોંક્યા. તેમને થયું ભારતીય મજૂરો પાસે હવે તેમનું અખબાર છે અને કુશળ બેરિસ્ટર પણ છે. શરૂઆતમાં “ધ હિન્દુસ્તાની” અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું. પાછળથી ગુજરાતીને બદલે હિંદી ભાષા રાખવામાં આવી હતી. ૧૫ માર્ચ ૧૯૦૮ના દિવસે વિદેશમાં અંગ્રેજી સાથે ગુજરાતી ભાષામાં અખબાર પ્રસિદ્ધ કરી મણિલાલે ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરી. ગોરી સરકારના અન્યાયનો વિરોધ કરવા શરૂ કરેલ આ અખબારને અદાલતે દોષિત ઠેરવી મણિલાલને મોરેશિયસમાંથી કાઢી મૂક્યા તે પછી પણ તે થોડાં વર્ષો ચાલુ રહ્યું હતું.

શ્યામજી કૃષ્ણવર્માને યાદ કરી લઈએ. આશરે સવાસો વર્ષ પહેલાં, એમણે લંડનમાંથી “ઈન્ડિયન સોશિયોલૉજિસ્ટ” ચલાવેલું. એ અંગ્રેજી છાપું હતું. આ બેરિસ્ટર મણિલાલ ઝાંકર શ્યામજીના પણ સાથીદાર હતા અને આ છાપાને પોષક લેખનપ્રવૃત્તિ, વ્યવસ્થાકીય કારોબાર પણ કરતા. પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, “ઈન્ડિયન સોશિયોલૉજિસ્ટ” જાન્યુઆરી ૧૯૦૫થી સંપાદિત કરતા હતા. પરિષદ બેસવાને હજુ વચ્ચે અગિયાર માસ બાકી હતા. હા ... હા, એ અંગ્રેજી સામયિક હતું. એટલે આ ગુજરાતી ભાષાની પરિસીમામાં એને ન લેવાય. એ સ્વીકૃત. એવા બીજા ગુજરાતી નામ યાદ દેવડાવવું ઠીક નહીં કહેવાય. ગઈ આધમતી સહસ્રાબ્દીના, પહેલી હરોળમાં પ્રથમ પહેલા આગેવાન તરીકે એમની ગણના થાય છે. એમનું નામ મોહનદાસ ગાંધી. એમણે “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” ચલાવેલું. “ઈન્ડિયન ઓપિનીઅન” જે અરસામાં શરૂ થયું લગભગ તે સમયે ઝાંઝીબારથી ફઝલભાઈ જાનમહમ્મદ માસ્તરે “સમાચાર” આરંભેલું. સને ૧૯૦૦માં એમણે “ઝાંઝીબાર સમાચાર” શરૂ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૦૪માં ચત્રભુજ જોષી નામક પત્રકારે ચોપાનિયાં વાટે સાહિત્યકલમ પીરસી હતી. ડિસેમ્બર ૧૯૩૧થી આરંભાયું “બુદ્ધ ગુજરાત” નામે માસિક; યાદ છે કે ? એ સામયિક અને પછી “ટાંગાનિકા ઓપિનિયન” ચલાવનાર ઉછરંગરાય કે. ઓઝાએ જે કંઈ ચોપડીઓ આપી તેની જાણકારી આજે બહુ જ

ઓછાને હોય. મણિલાલ અંબાલાલ દેસાઈ, અંબાલાલ ઝવેરભાઈ પટેલ, જગન્નાથ ભવાનીશંકર પંડ્યા, એમ.ડી. પટેલ, ત્રિભોવનદાસ બેચરદાસ શેઠ, વી.આર.બોલ, ધનજી કાનજી ગાંધી, હાર્દન અહમદ, પ્રાણલાલ શેઠ, મહેશ કવિ, રઘુવીર બ્રહ્મભટ્ટ, ઈન્દુભાઈ દેસાઈ તો પાકિસ્તાની માહોલના ફ્રમ માતરી, નૂરમોહમ્મદ જમાલ 'સાદિક', યુસુફ માંડવિયા કે પછી ચમકાર ભાવનગરી વગેરે વગેરેનાં નામોની હારમાળા તો પછી આજે કેટલાંને યાદ? અને આ કોઈ પચાંત યાદી છે જ નહીં. આ બધું અમારી વસાહતોના પાયામાં છે અને રો-બ-રોજના પત્રકારત્વ ઉપરાંત, આ દરેક સામયિકમાં, સાહિત્યસર્જનનું પણ ગણતરીમાં લેવાય તેવું કામ થયું છે. એ સમયનાં "મધપૂરો", "દંપતી", "જાગૃતિ", "શોભા", "સૈનિક", "જનતા" જેવાં સાહિત્યનાં સામયિકોની પણ આપણે વિગતનોંધ લેવી જરૂર છે.

એક બીજું પણ અગત્યનું નામ છે; છગન ખેરાજ વર્મા. વિષ્ણુ પંડ્યા નોંધે છે કે આ માણસ પોરબંદરથી હોનોલુલુ થઈને વાનકુંવર કંનેડા પહોંચ્યો. કોમાગાટામારૂ ઘટનામાં સામેલ થયો. "ગદર" નામે ગુજરાતી અખબારનો ઈ.સ. ૧૯૦૭માં તંત્રી બન્યો અને માંડવે, બ્રહ્મદેશમાં અંગ્રેજોએ તેને ગોળીથી ઠાર કર્યો હતો.

બોરસદ તાલુકાના વીરસદમાં ગોવિન્દભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન થઈ ગયા. તેઓ શ્યામજીના સાથીદાર. કહેવાય છે કે લંડન નિવાસ દરમિયાન ગોવિન્દભાઈ ગુજરાતી સામયિકો : "ધ્યાનપ્રકાશ" અને "શક્તિ" માટે લંડનના ભારતમુક્તિના કાર્યક્રમોનું વર્ણન લખીને મોકલતા. પેરસિમાં સને ૧૯૧૫માં એમનું અવસાન થયું તેમ વિષ્ણુભાઈ નોંધે છે.

અસ્મિતાની અભિવ્યક્તિ માટેની ઝઝબાત આપણને પાકિસ્તાનમાં પણ પૂરેપૂરી જોવા મળી છે. પાકિસ્તાનમાં એક સમયે "મિલ્લત", "ડોન - ગુજરાતી" અને "વતન" નામે દૈનિકો આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીમાં નીકળતા હતાં. કેટલાંક દેખીતાં કારણોએ થોડા સમય પહેલાં આ અખબારોએ સ્વાભાવિક વિદાય લીધી છે. વળી, "ચિરાગ", "શાહીન", "મેહરાબ", "સૈનિક", "મુજાહિદ", "જનતા", "મેમણ ન્યૂઝ", "પરિચય" જેવાં સામયિકો પણ ફેર્યા હતાં. ફ્રમ માતરી, મહમ્મદ સાદિક, નૂરમોહમ્મદ જમાલ નૂર, ગુલામનબી મન્સૂરી, યુસુફ માંડવિયા, હયદરઅલી જીવાણી, દીપક બારડોલીકર, ચમકાર ભાવનગરી, આદમ સુમરો જેવા કલમ કસબીઓ અને પત્રકારો આ પાકિસ્તાની ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વે ગુજરાતીને આપ્યા છે.

આ દરેક સમસામયિકે પાકિસ્તાની જનજીવનની ઝાંખી કરાવી છે અને પાકિસ્તાનના કારોબારમાં કેન્દ્રસ્થ ફ્રળો આપ્યો છે. વળી, આ પત્રકારત્વ-પ્રવૃત્તિ વાટે પાકિસ્તાનમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને પણ વેગ મળ્યો છે. જેમ પરદેશે અન્યત્ર બનતું આવ્યું છે તેમ ઘણું ખરું સાહિત્ય તો આ સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોને પ્રતાપે લખાયું છે.

"ઓપિનિયન"ના ઑગસ્ટ ૨૦૦૧ના અંકમાં દીપક બારડોલીકરની, કમશ: પ્રગટ થયેલી આત્મકથા, 'ઉછાળા ખાય છે પાણી'માં તેઓ લખે છે :

'પાકિસ્તાન હેરલ્ડ પબ્લિકેશન લિમિટેડ'નું ડૉન ગુપ એટલે દેશની અખબારી આલમનું સૌથી મોટું, સાચું, સધ્ધર ગુપ. એના અનેક પત્રો હતા : 'ડૉન', 'ધી સ્ટાર', 'ધી હેરલ્ડ' (માસિક), 'ડૉન ઓવરસીઝ', 'વતન', 'ડૉન ગુજરાતી' અને 'હુરિયત'.

એ સમયે "વતન"ના તંત્રીપદે સાદિક સાહેબ હતા. એક કુશળ પત્રકાર. સમાચાર જેવું ન લાગે ત્યાં ય સમાચાર ભાષા કરી દેવામાં તેમનો જોટો ન હતો. "વતન"માં તેઓ એવા એવા સમાચાર ચમકાવતા કે "વતન" બજારમાં આવતું ને ચપોચપ ઊપડી જતું. ખાસ કરીને બૉમ્બે બજાર, જોડિયા બજાર, ખારાદર, મીઠાદર, નેપીઅર રોડ, બોસ્ટન માર્કિટના વેપારી વાયકો "વતન"ના એવા બંધાણી થઈ ગયા હતા કે તેઓ "વતન" હાથમાં આવ્યા પછી જ લંચ કરતા હતા.

"વતન" એની ભાષા, સમાચારોની રજૂઆત અને કુતૂહલજનક મથાળાં ઉપર ચાલતું હતું. અને એવું ચાલી રહ્યું હતું કે ઉર્દૂભાષીઓ ય એના મુખ્ય સમાચારોના તરજુમા કરાવતા હતા.

પાકિસ્તાનના ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વ જગતે અનેક હોનહાર ભેટ આપણને આપી છે. નિવૃત્તિ બાદ અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા હયદરભાઈ જીવાણી તત્ત્વવિદોની હરોળમાં એક આદમી છે, એમ કહ્યું તો ખોટું નથી. રાજકારણ, ધર્મ, સમાજ, સાહિત્ય વિશેનો ગમે એવો અટપટો પ્રશ્ન હોય તેઓ તાર્કિક દલીલો દ્વારા પ્રશ્નની એવી છણાવટ કરે છે કે પાઠક દિગ્મૂઢ થઈ ગયા વિના રહે નહીં.

આદમ સુમરો અને હાર્દન જમાલ જેવા તેજસ્વી લેખકો, પત્રકારો હયદરી શાળાના શિષ્યો હતા. તેમનું માર્ગદર્શન પામવાની તકો મનેય મળી હતી. અમીરભાઈ અને શક્તિભાઈ પણ બહુ હિતચિંતક હતા. આ ત્રિપુટીની છાયા તળે "ડૉન ગુજરાતી"ના તંત્રી વિભાગમાં હું એવો જામ્યો કે સબ એડિટરના સ્થાનથી પગથિયાં ચઢતો એડિશન-ઈન-ચાર્જની મંજિલ સુધી પહોંચી ગયો હતો.'

તે ઉપરાંત લંડન અને કરાંચીથી ગુજરાતીઓ માટે "ટાઈમ્સ ગુજરાતી" નામનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય સામયિક ઑક્ટોબર ૨૦૦૩થી શરૂ થયું હતું. છેલ્લાં સાત-આઠ વર્ષથી કરાંચીમાંથી "વતન ગુજરાતી" નામનું એક સાપ્તાહિક નીકળે છે.

ઈલ્લૅન્ડના વેમ્બલી વિસ્તારમાંથી છેલ્લાં બાર વર્ષથી વિપુલ કલ્યાણી ઓપિનિયન" વિચારપત્ર પ્રકાશિત કરે છે. આ સામયિકે અનેક અદ્વિતીય કાર્યો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ જગતમાં કર્યા છે. સમગ્ર વિશ્વમાં પથરાયેલા ગુજરાતી ભાષાના ચાહકો, વાયકો અને પત્રકારોને એકસૂત્રે બાંધવાનું ગૌરવ પાતળી ગાહકસંખ્યા ધરાવતા આ વિચારપત્રના ફ્રળે જાય છે.

ઈલ્લૅન્ડના વેમ્બલીથી કિશોરભાઈ કામદારે "ગુજરાત સંદેશ" નામનું સાપ્તાહિક બેએક વર્ષથી શરૂ કર્યું છે. તે પહેલાં "મેઘના" નામનું સામયિક સરોજ જોશી - નવીન જોશીએ ચલાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે શાંતશીલા ગજજરે "સંગના" નામનું સ્ત્રીસામયિક શરૂ કર્યું હતું. લેસ્ટરમાંથી શિવ આચરના તંત્રીપદે "આજકાલ" નીકળતું હતું. વેમ્બલીમાંથી બે દાયકાઓ પહેલાં "નવજીવન" બારેક મહિના ચાલેલું. તે જ પ્રમાણે "નયા પડકાર" પણ બે વર્ષ લંડનથી ચાલ્યું. બર્મિંગહામમાંથી નગીન પટેલે "બ્રિટન" નામનું સામયિક શરૂ કર્યું હતું. જેની વધુ વિગતોનો ખ્યાલ નથી. વનુ જીવરાજ લેસ્ટરમાંથી "નવ બ્રિટન" શરૂ કર્યું હતું. તે જ પ્રમાણે લેસ્ટરમાંથી "અમે ગુજરાતી" માસિક નીકળતું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૬૮માં અબ્દુલ્લાહ પટેલ અને સિરાઝ પટેલ ઉત્તર બ્રિટનના બ્લેકબર્નથી "વીસમી સદી" પાક્ષિક પ્રગટ કરતા હતા. તે છએક મહિનામાં જ બંધ થઈ ગયું હતું. કદમ ટંકારવીએ ઈ.સ. ૧૯૭૦ના અરસામાં પ્રેસ્ટનથી "આવાઝ" પખવાહિક

ચલાવેલું. એ પણ ઝાઝું ટકી શક્યું નહીં. એ પછી, "નવયુગ" શરૂ કર્યું. એ પણ ઝાઝું ટકી શક્યું નહીં. અત્યારે અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ઉર્દૂમાં "આવાઝ" નામે સામયિક નીકળે છે.

અમેરિકામાં છેલ્લાં પંદર વર્ષથી કિશોર દેસાઈએ "ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ" નામના સામયિક દ્વારા ગુજરાતી પત્રકારત્વની ધજાને ગૌરવથી ફરફરતી રાખી છે. અન્ય નોંધપાત્ર સામયિકમાં "ગુજરાત ટાઈમ્સ"ની અમેરિકા આવૃત્તિની નોંધ કરવી જરૂરી છે. એ સાપ્તાહિકે ઠીક ઠીક નવા ચીલા પાડ્યા છે. તે જ રીતે આનંદરાવ લિંગાયતનું "ગુજન" પણ ગુજરાતી પત્રકારત્વનું ગૌરવ વધારી રહ્યું છે. કરિયાણાં-ગાંધિયાણાંની દુકાનેથી વિના મૂલ્યે મેળવાતા 'ગુજરાત દાર્પણ' માસિકનું સુભાષ શાહ વરસોથી સંપાદન કરે છે. અમેરિકાના પશ્ચિમિયા વિસ્તારમાંથી સંજયભાઈ પંડ્યા "દેસી" નામે એક સામયિક બહાર પડે છે. વચ્ચે થોડેક વખત ઉત્તર અમેરિકામાં વસતા વિચારશીલ અને કર્મશીલ માનવીઓનું માસિક "માનવ" લઈને ક્રૌશિક અમીન આવ્યા હતા. જેમ ઢેબરારાં ને બર્ગરની જુગલબંદી તેમ સહચિંતનનો મહિમા ને તાકીદ સહેજ પણ ઓછાં નથી. આ સિવાય બીજાં અનેક નાનાંમોટાં સમસામયિકો અમેરિકામાં અહીંતહીંથી પ્રકાશિત થાય છે.

ઉગમણા દેશ ઑસ્ટ્રેલિયાથી પ્રવીણ વાઘાણીએ ચારેક વર્ષથી શરૂ કરેલા દ્વિમાસિક "માતૃભાષા"નો પણ ઉલ્લેખ કરી લઉં છું. કેટલાક ચોટદાર અને રસાળ વિચારતણખાઓ પ્રવીણભાઈએ અવારનવાર આપ્યા કર્યા છે. હવે ગુજરાતી અને ગુજરાતીમાં લેખનસામગ્રી તેમાં જોવા મળે છે.

... અને છેવટે, ઉત્તર અમેરિકામાંથી એક નોખા પ્રકારના સામયિકની વાતમાં વહી જવાનું મન રાખું છું. આજકાલ ઈન્ટરનેટની પણ બોલબાલા છે. એ સાધનનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ ગુજરાતી પત્રકારત્વ માટે થયો લાગતો નથી. પરંતુ એનો શુભારંભી પ્રયોગ "કુમાર" પરંપરાના અને આપણા કળાગુરુ રવિશંકર રાવળના ભત્રીજા કિશોર રાવળે કર્યા છે. આ ઈન્ટરનેટી ગુજરાતી સામયિકનું નામ "કેસૂડાં" છે. કિશોર રાવળ પહેલા હપ્તામાં લખે છે :

'નવી સદીની નોબતો વાગવા લાગી છે. તેનો અવાજ એક વાર પણ સાંભળવાની સૌને તક મળતી નથી. એટલે મનમાં થયું ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમીઓને, સહેલાણીઓને અને પિપાસુઓ માટે નવી સદીના પાંગરણમાં કંઈ કરું.'

રાંધતી વખતે રસોડાની અભરાઈઓ ઉપર, રેફ્રિજરેટરના ખાનામાં નજર નાખીને શું બનાવવું તે નક્કી થાય છે, તેમ મેં મારો ઈસ્કોતરો ખોલ્યો અને તેમાં નજર નાંખી ફેંફોળ્યો. ધંધો એક કમ્પ્યુટરનો આવડે. વારસામાં થોડી કળા. થોડું સંગીત અને નિશાળના દિવસોમાં મળતા મુશ્કેલ તેવા મોઢેરા બે-ત્રણ શિક્ષકો મળવાનું અસીમ સદ્ભાગ્ય જડ્યાં. વધુમાં અનાયાસે મળેલા થોડાક રસિક મિત્રો મળ્યા. ઘણું બધું.

મગજ અને ઈસ્કોતરા પરની ધૂળ ખંખેરી, ઈન્ટરનેટના વાળમાં કેસૂડાં શણગાર્યાં.

કેસૂડો મનમાં અનેક સ્પંદનો જગાડે છે; વસંતના રંગનાં, ઉન્માદનાં. જીવનના આનંદનું એ પ્રતીક છે. તેનાં રૂપ, રંગ, મરોડને અને તેની ફિલસૂફીને આકાર આપતા ઝવેરચંદ મેઘાણીનું વર્ષોથી મનમાં ગુંજતું ગીત યાદ આવ્યું. અભરાઈ ઉપરની ચોપડીઓ ખંખોળી 'સાચાં બેસણાં' કવિતા શોધી કાઢી. વાંચીને સ્મૃતિ તાજી થઈ અને ગાડી પાટે ચડી ગઈ. આ ગાડી આજે ય પાટા પર છે અને એ કેસૂડો આજે ય ઈન્ટરનેટના માધ્યમે મહોર્પી કરે છે.'

ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિ સાથે જાગતિક સ્તરે નિસબત સાથે કામ કરતાં દરેક રસજ્ઞ, કલમકસબી, વિવેચક, અધ્યાપક કે પછી પ્રકાશક સારુ વિલાયતની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું મુખપત્ર “અસ્મિતા”, કિશોર દેસાઈ સંપાદિત “ગુર્જરી” તથા વિપુલ કલ્યાણી સંપાદિત “ઓપિનિયન” જેવા - તપાસવા જેવાં સમસામયિકો હવે પુરવાર થયાં છે.

(“ઓપિનિયન”ના સંપાદક વિપુલ કલ્યાણીના અભ્યાસલેખ અને ૨૬.૫.૨૦૦૦, ૨૬.૧.૨૦૦૧, ૨૬.૩.૨૦૦૧, ૨૬.૧૧.૨૦૦૪ના “ઓપિનિયન”ના અંકોને આધારિત.)

● ૨.૬ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સાહિત્ય ... આવતી કાલની અમર આશા

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય એટલે ગુજરાત બહારના વિદેશોમાં વસતા ગુજરાતી સર્જકો દ્વારા સર્જન પામેલું સાહિત્ય. આજે આ સાહિત્ય આફ્રિકાથી લઈને અમેરિકા સુધીના અનેક નાનામોટા ૧૨૫ દેશોમાં થસી રહ્યું છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યની સપ્તરંગી સમૃદ્ધિમાં શોભતું એક અનોખું મોરપિચ્છ છે. હા, તે મોરપંખ છે કારણ કે તે અનેક દેશોના સર્જકોની અનેકરંગી લાગણીઓના રંગોથી સજેલું છે.

વિદેશોમાં આપણા સર્જકો જે ઉત્કૃષ્ટ લાગણીઓ અનુભવે છે તે ત્યાંના સમાજ, માહોલ, પરિસ્થિતિ અને સંઘર્ષની નીપજ સમી છે. અનેક અનુભવો, લાગણીઓ, સંઘર્ષો, અસરો તેમને આગવી રીતે વિચારતા અને લખતા કરે છે. આ સર્જકો તેમના આ મનોભાવોને શબ્દ દ્વારા વાચા આપીને સર્જન કરે છે અને કંઈક અનોખા સ્વાદ, સોડમ અને ઓળખ આપે છે. આજે અમેરિકા, બ્રિટન વગેરે દેશોમાં જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જકો રહ્યું છે તેની અંદર ત્યાંના ગુજરાતી સમાજોના, તેમના માહોલના પ્રશ્નોની ચર્ચા હોઈ શકે છે. ધબકાર પણ એ જ ધરતીનો હોય છે સાહિત્યના ઊડાણનો તથા તેના કલાતત્ત્વનો સંબંધ અભ્યાસ અને સાધના સાથે હોય છે, અને એવી ઝંઘાણી આપણા આ સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં અવશ્ય મળે છે. આ વિદેશવસાહતી વિહંગો કંઈક નોખી ઢબે, કંઈક નોખી વાત કરે છે. ભાષાની છાંટ પણ નોખી છે.

આ સર્જકોએ સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોમાં ખેડાણ કર્યું છે. વાર્તા, લેખ, નિબંધ, નાટક, વિવચન, કાવ્ય, ગઝલો, પ્રવાસવર્ણન, લઘુકથા સિવાય પણ અનેક સાહિત્ય સ્વરૂપોને તેમનો સ્પર્શ મળી ચૂક્યો છે. આ વિદેશવસાહતી ગુર્જર સર્જકોને કારણે વિદેશોની ધરતી, આબોહવા અને સાહિત્યજગતમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સંસ્કૃતિનું ગુંજન ગુંજ રહ્યું છે. જ્યાં સુવિકસિત એવી પર ભાષાઓના દરિયા ઘુઘવાટા મારી રહ્યા છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે.

આ વિદેશી ધરતી પર અનેક ગુજરાતી સર્જકો ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ધબકારને જીવંત રાખવાનો સેવાપણ અને કર્મયજ્ઞ પ્રજ્વલિત રાખી રહ્યાં છે. તેઓ સંકલ્પશક્તિ, મહેનત અને વિશ્વાસની મશાલ લઈને ગુજરાતી સાહિત્યજ્યોતને વિશ્વવિજયી બનાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

આ વિદેશી ગુજરાતી સાહિત્યસર્જકોમાં બળવંત નાયક, આદિલ મન્સૂરી, અદમ ટંકારવી, દીપક બારડોલીકર, પન્ના નાયક, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, કુસુમ પોપટ, વલ્લભ નાંઠા, હરનિશ જાની, મધુ રાય, યોગેશ પટેલ, નિરંજના દેસાઈ, જેવાં અનેક નામી અનામી સર્જકોથી સાહિત્યજગત સમૃદ્ધ થયેલું છે.

સાહિત્ય એટલે સર્જકની પૃષ્ઠભૂમિનું સૌન્દર્ય. એ વાક્ય તેમણે ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે.

ગુજરાત બહારના દેશોમાં અમેરિકા, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર, મલેશિયા, આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં ગુજરાતી સમાજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ બધા દેશોમાંથી સૌથી વધુ અને નિયમિત સાહિત્યસર્જન અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પાકિસ્તાન, અમેરિકા અને બ્રિટનમાં થાય છે.

દોઢેક દાયકા પહેલાં, કરાંચીથી નૂરભાઈએ વિલાયતની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને નામ ભારે મહત્ત્વનો એક સંદેશ કાગળ મોકલ્યો હતો. એ કાગળનો કેટલોક અંશ ફરી ફરી ઘૂંટવા જેવો છે, સમજી, અહીં દોહરાવું છે. નૂરભાઈ કહે છે : ‘એમણે (ગુજરાતે) કરેલી ભૂલ એ છે કે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યનું મોં ચંદ્રની સૂરજમુખી બાજુની જેમ સતત પોતાના ઉજળિયાત વર્ગના ચંદ્રમુખો તરફ જ માંડેલું છે.

ગુજરાતના ઉજળિયાત વર્ગ સિવાયના બાકીના અર્ધા કે એથી ય વધુ ગુજરાતી ભાષીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પૂરતા એ કારણે હજી લગી નયાં અંધકારમાં જ પડેલા છે. એ બધા કેવી રીતે જીવે છે, શું કરે છે, શું વિચારે છે, શી એમની જીવન - અનુભૂતિ છે અને શી એમની જીવન - આકાંક્ષાઓ છે, તેની તળ ગુજરાતના ગુજરાતી સાહિત્યને હજી લગી ખબર પડી નથી.

ત્યાંનું ગુજરાતી સાહિત્ય એના કારણે સારા જેવું ઊણું રહી ગયું છે. એના કારણે જ ગુજરાતી ભાષા પોતે પણ હજી લગી એના નબળા મોર-પગ ઉપર

જ ઉભેલી છે. જે ભાષા અને જે સાહિત્ય પોતાના અર્ધા જેટલા લોકો તરફ ઊંચી આંખ કરીને પણ ન જુએ એને બીજી ભાષાઓ અને એમના સાહિત્ય તરફ નીચી આંખ રાખીને જ જોવાનું રહે છે.

તમે ધારો તો તળ ગુજરાતની ત્રુટિને દૂર કરી શકો છો.

તમારે એ માટે તમે ત્યાં પેટાવેલી ગુજરાતી ભાષાના દીવાની વાટને એટલી ઊંચી રાખવી પડશે કે જેથી તમારા ગુજરાતી ભાષીઓ સુધી તેજ પહોંચી શકે અને ત્યાં સર્જતા ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ દરવાજા એટલા બધા ખુલ્લા રાખવા પડશે કે બધા ગુજરાતીઓના ધ્યાસો ધ્યાસ એમાં પ્રવેશી શકે.

તમે જો એવું કર્યું તો વખત જતાં ગુજરાતી ભાષાના મોર-પગ સિંહ-પગ બની શકે છે અને તેનું સાહિત્ય સભર અને તત્ત્વવંતું પણ બની શકે છે.’

(વધુ હવે પછી)

— ગુફ્તગૂ

Pangram, Palindrome અને Anagramની માયાજાળ

○ અમૃત દેસાઈ

અંગ્રેજીમાં બધા જ અક્ષરો ફક્ત એક જ વાક્યમાં જોવા મળે તેને pangrams કહે છે. દા.ત. A quick brown fox jumps over the lazy dog.

આ વાક્યમાં A થી Z સુધીના બધા જ અક્ષરો છે. આનું જ એક બીજું વાક્ય છે : Jack Daws love my big Sphinx of Quartz.

બારાખડીના બધા જ સ્વર-વ્યંજનો આવરી લેવાય એવું ગુજરાતીમાં આ રીતનું pangrams બનાવવું શક્ય છે ?

આ જ પ્રમાણે કોઈ શબ્દ ઊલટોસૂલટો એક જ રીતે વંચાય તેને અંગ્રેજીમાં palindrome કહે છે. દા.ત. refer, civic, madam, ઈત્યાદિ. ગુજરાતીમાં આવા શબ્દો છે : નમન, તરત, જલજ, ઈત્યાદિ. ખૂબ જ જાણીતું એક વાક્ય પણ છે : ‘લીમડી ગામે ગાડી મલી.’ Palindromeને ગુજરાતીમાં શું કહીશું ?

શબ્દને ઊલટો વાંચતા નવો જ શબ્દ બને, તેને અંગ્રેજીમાં anagram કહેવાતું. અર્વાચીન શબ્દો છે reversal અથવા reversion યા inversion. દા.ત. gum / mug; star / rats અને devil / lived.

ગુજરાતીમાં નફે / ફોન; રોકડો / ડોકરો; રાજ / જરા – આવા શબ્દો છે.

સંગીતના સાત સૂરોની સૂરાવલી આનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો કહી શકાય. ‘સારેગમપધીસા’ ઊલટાવતાં ‘સાનીધમપગરેસા’ બને છે.

અઘાપિ પર્યંત માનવામાં આવતું હતું કે ‘લા મિઝરેબલ’ નવલકથામાં વિક્ટર હ્યુગોએ લાંબામાં લાંબું વાક્ય લખ્યું છે, જેમાં ૮૨૩ શબ્દો છે, ૮૩ અલ્પવિરામ, ૫૧ અર્ધવિરામ અને ચાર ડેશ છે. ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં કદાચ આ લાંબામાં લાંબું વાક્ય હોઈ શકે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં જેમ્સ જોઈસ [James Joyce]કૃત ‘યુલીસિસ’માં ૪,૩૮૧ શબ્દોનું એક વાક્ય છે.

પરંતુ ૨૦૦૧માં જોનાથન કો[Coel]કૃત ‘ધ રોટર્સ ક્લબ’ [The Rotters' Club] નવલકથા પ્રગટ થઈ તેમાં ફક્ત એક જ વાક્ય ૧૩,૮૫૫ શબ્દોનું છે !

ચેકોસ્લોવેકિયાના નવલકથાકાર Bohumil Harbalકૃત નવલકથા ‘ડાન્સીંગ લેસન્સ ફોર ધ એડવાન્સ ઈન એઈજ’ ૧૯૬૪માં પ્રગટ થઈ હતી. આ નવલમાં એક વૃદ્ધ પોતાના રંગીલા જીવનની કહાણી કહે છે. આ વાત ૧૨૮ પાનાંમાં વહેતા એક જ અપૂર્ણ વાક્યમાં વહે છે ! આ નવલકથાએ જોનાથન કોને ૧૩,૮૫૫ શબ્દોનું વાક્ય લખવાની પ્રેરણા આપી હતી એમ એ નિખાલસ રીતે કબૂલે છે.

પૉલૅન્ડનો નવલકથાકાર Jerzy Andriejewski બોહુમીલ હર્બલને પણ આંબી જાય છે. એણે 'ગેઈટ્સ ઑફ પેરેડાઈસ' નવલકથા લખી છે. આ નવલમાં ફક્ત બે જ વાક્યો છે ! એક વાક્ય ટૂંકું અને બીજું વાક્ય પૂરાં ૧૫૮ પાનાંમાં પથરાયું છે !

આ તો સાહિત્યક્ષેત્રની વાત થઈ. અહીંની સ્થાનિક કાઉન્સિલ પણ પાછળ રહે એમ નથી. ૨૦૦૫માં જાહેર જનતાની જાણકારી માટે 'હૉલ્ટન બરૉ કાઉન્સિલ' [Halton Borough Council] તરફથી એક નોટિસ બહાર પાડવામાં આવી. આ નોટિસ એક પગદંડી એક જગ્યાએથી બંધ કરી અન્ય સ્થળેથી શરૂ કરવા બાબત હતી. નોટિસમાં પૂરા ૬૩૦ શબ્દો હતા ! આ માટે હૉલ્ટન બરૉ કાઉન્સિલને 'પ્લેઈન ઈંગ્લિશ કેમ્પેઈન' [Plain English Campaign] તરફથી 'ગૉલ્ડન બૂલ' [Golden Bull] એવૉર્ડ અર્પણ થયો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ કૃતિમાં સેંકડો કે હજારો શબ્દોનું કોઈ એક વાક્ય નથી. મારી સ્મૃતિ મુજબ બાણભટ્ટકૃત 'કાદમ્બરી'માં ફક્ત એક જ વાક્યનો એક ફકરો છે, જેમાં આશરે ૫૦ થી ૫૫ શબ્દો છે. કોઈ વિદ્વાન આ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકે.

[35 Sherrick Green Road, Dollis Hill, LONDON NW10 1LB, U.K.]

મારો ચીનનો પ્રવાસ

○ કોકિલા કે . વિકાશી

ઘણાં જ મનોમંથન બાદ ચીન પ્રવાસનું નક્કી થયું. હજુ થોડાક સમય પહેલાં જ ઘૂંટણનું ઑપરેશન થયેલું અને તેમાં હું વ્યસ્ત હતી. એ છતાં, પહેલાંથી જપાન, ચીન અને દુબઈના પ્રવાસે જવાનું ગોઠવ્યા કરતી હતી. તેનો કોઈ મેળ પડતો નહોતો. આ સાલ દરમિયાન, ચીનના પાટનગર બેજિંગમાં વિશ્વ સ્તરની ઑલિમ્પિક રમતો રમાવાની છે, તે સંદર્ભમાં ચીનને તાદેશ જોવાની તાલાવેલી હતી. મારા દિવંગત પતિને ચીન જવાનાં કોડ હતાં. નસીબે યારી આપેલી નહીં. આટલાં વરસે ચીન જવાનો મેળ પડતો હતો તેમાં કુદરતની કોઈ કરામત હશે. સદગત પતિનું અધૂરું સ્વપ્ન પણ સાકાર કરવાનું જાણે નિર્મિત બનતું હોય, તેમ લાગતું હતું. આટઆટલાં વરસે આ મેળ પડતો હતો. તેમની હયાતીમાં સજોડે જપાન ગયેલા એથી મન વાળી લીધું અને તેથી આ સ્વપ્નને સાકાર કરવા મન મક્કમ કરી લીધું.

અમે જૂથમાં બધું મળીને ચાળીસેક લોકો હતાં. મારી કેબિનમાં જોડીદાર રૂપે હસુબહેન શાહ હતાં. વળી, મુંબઈથી કાજલ સેનગુપ્તા અમારાં આગેવાન તરીકે જોડાયાં હતાં. તે દરેકની પૂરતી કાળજીસંભાળ લેતાં હતાં. વચ્ચે દુબઈમાં રોકાણ હતું. થોડોક વિરામ લીધો અને પછી અમારું વિમાન બેજિંગ પહોંચ્યું. બેજિંગ જોઈ તાજૂબ થઈ ગઈ. પહોળા રસ્તાઓ, લાઈટોની સરસ ઝાઝકઝમાળ, ખૂબ વસ્તી છતાં ચોખ્ખાઈ જોઈ આંખે વળગવા લાગી. મન મલકાતું રહ્યું. ચાલતાં ચાલતાં થાકી જવાય તેવા મોટા સ્કવેર્સ (ચોક). પહેલે જ દિવસે જગ વિખ્યાત ટિનામન સ્કવેરની લાંબી સફર કરી. સરકારી ઈમારતો, સંસદનાં મકાનો અને માણસોથી ભરપૂર રસ્તાઓ જોઈ આશ્ચર્યમાં ડૂબી જવાતું હતું.

વળતે દિવસે દુનિયાની એક અજાયબી જોવાનું ગોઠવાયેલું – ચીનની તોર્ટીંગ દીવાલ. આ લાંબી દીવાલમાં ચીનનું સંરક્ષણ કરવાને મોટા પથ્થર અને માટીકામ વડે ચણતર કરાયું છે. ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદી અને સૌજમા સૈકા વચ્ચે આ દીવાલનું છૂટું છૂટું બાંધકામ કરવામાં આવ્યું હતું. આ દીવાલ આશરે ૬,૪૦૦ કિલોમિટર લાંબી હોવાનું કહેવાય છે. એક અંદાજ મુજબ આ દીવાલનાં બાંધકામ દરમિયાન લગભગ વીસ થી ત્રીસ ચીનાઓ માર્યા ગયા હતા.

સ્થાનિક લોકોનાં એકવડાં શરીર. ચાલવા - ચડવાની તેમની ખાસિયત વર્તાતી રહી. અમે પગથિયાં માંડ ચડ્યાં. ખૂબ જ લાંબે ચડવાનું હતું. ઊતરવાનું તેથી ય મુશ્કેલ હતું. છતાં ય અમે હિંમત કરી જ કરી. તડકો ખૂબ જ લાગતો હતો. તે છતાં, ત્યાંના લોકોનાં ઉત્સાહ તથા કામ કરવાની ઉત્સુકતા જોઈને મન વિભોર થઈ ગયું. ચોપાસ અનેક બુદ્ધ મંદિરો ય જોયાં. હિંદુ રીતરસમની સરખામણીએ બુદ્ધની મૂર્તિની પૂજા અર્ચના

કરવાની રીતરસમ જોઈ આનંદ થતો રહ્યો. ચોપાસ અગરબત્તીની સુવાસ. લોકો ભાવિક લાગ્યા. પ્રવાસની આ બાજુ વિશેષ સમજવા લાગી અને આ પ્રવાસની યોગ્યતા મનમાં વસી ગઈ.

ચીને ભારે પ્રગતિ સાધી છે. મોટા મોટા બંધ તેણે બાંધી કાઢ્યા છે. વળી જાતજાતના ચોક ઊભા કર્યા છે. માણસોની ભારે મોટી વસ્તી હોવા છતાં સરકારી સહાય દેખીતી જોવા પામીએ. દંપતીને એક જ બાળકની યોજના બાબત પણ આમ જનતામાં સાથસહકાર હોય તેમ પહેલી નજરે લાગ્યું. જે દંપતીને એક જ સંતાન હોય તેને જ સરકારી સહાયતા સાંપડી શકે તેવા નિયમો અહીં છે.

કુંગ ફુના તેમના શૉ જોયા. લોકોનો દેશપ્રેમ સ્પષ્ટ વર્તાતો રહ્યો. આ બધું જોતાં આનંદ થતો હતો. આ પ્રજાને સમજવાની આ તક હતી, તેનો રાજીપો પણ હતો.

ચીનની વિશાળ નદી એટલે જેને પીળી નદી કહેવામાં આવે છે તે યાંગત્સે. તેમાં સહેલગાહ કરવાની ત્રણ દિવસની કૂળમાં જવાની પણ તક મળી. નાનપણમાં આ પીળી નદી વિશે અભ્યાસ કરવાનો થયો હતો. હવે તેને જોઈ આશ્ચર્ય થતું હતું. પીળું પાણી જરૂર, પણ ખરેખર ગંદું પાણી હતું. જહાજને જવા આવવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને વચ્ચે દરવાજા બેસાડ્યા હતા. એક બંધ થાય, પાણી ભરાય અને તેમાં જહાજ જાય અને પછી તે આગળ વધે. આવા ચાર દરવાજાવાળા ચોકકા હતા. આ દિવસોમાં ઝાઝી તકલીફ પડી નહીં. ભાષાની જાણકારી નહોતી, પણ ઝાઝેરો વાંધો આવ્યો નહીં. હાંટેલો પણ આધુનિક સગવડોથી ભરપૂર. માણસો મળતાવડાં હતાં.

ચીનનાં ચિત્રકામ, હાથનું ભરતકામ, મોતીનાં કારખાનાંઓ અને બીજી હસ્તકળાકારીગરીની ચીજવસ્તુઓ જોતાં આનંદ આવતો હતો. કેટલુંક ખરીદવાનું મન થતું હતું. અહીં પણ ભાવતાલની રકઝક તો કરવી જ પડી. બહુ સંભાળવું જોઈએ કેમ કે ઠગાવાની બીક રહેતી હતી.

આ મુસાફરીના છેલ્લા ચરણમાં શાંગહાઈ જોવાનો લાભ હતો. શું મોટુંમસ્સ નગર. એવા જ પહોળા રસ્તાઓ ઝાકઝમાળ બત્તીની ગોઠવણ અને તેની અસર. જોવા ગમે તેવાં મકાનો. ખૂબ ખૂબ મજા પડતી હતી. વસ્તીને કારણે ઊંચા ગગનચૂંબી મકાનોની હારમાળા સવિશેષ હતી. નાનાં મકાનો તો ભાગ્યે જ જોવા મળેલાં. આટઆટલી વસ્તી છતાં નરી ચોખ્ખાઈ જોઈને અચરજ થતું હતું.

જો દરેક દેશનો વતની પોતાના દેશ માટે મહેનત કરે તો જરૂર દેશ આગળ આવે. ચીનનો આવો દાખલો આપણે ય ગ્રહણ કરીએ એમ મનમાં થયા કરતું હતું. આમ આ પ્રવાસ બધી રીતે સ્મરણીય રહ્યો.

[18, Waters Meet Way, Thames Mead, LONDON SE28 8PU, U.K.]

સાહિત્યને ઘર, ગામ, વતન કે દેશ નથી હોતા ...

○ ફારૂક ઘાંચી 'બાબુલ'

○ એક દા દિલીપકુમારે લતા મંગેશકરના આલ્બર્ટ હૉલ ખાતેના કાર્યક્રમમાં કહેલું એમ, ફૂલની ફેરમના કોઈ સીમાડા નથી હોતા. એમ જ વ્યોમે વિહરતી વાદળીઓના પણ કોઈ ઘર, ગામ, વતન કે દેશ નથી હોતા. હા. કોઈ સાગરના ઉરે પથરાયેલા સર્વવ્યાપી સૂર્યના કિરણો થકી જન્મીને એ તો ગગનરંગે રંગાઈ તરવરે છે. ક્યાંક અમસ્તી જ તો ક્યાંક ભીંજવી દેતી ખરબચડી ધરાને. આપણામાં ઘણાંને એ ક્યારેક ગમે છે અને ક્યારેક નથી ગમતી. સાહિત્ય પણ શતરંગી વાદળિયા રંગ જેમ વર્ણવી શકાય જરૂર, કિન્તુ વાડાઓ - સરહદોમાં કેમ બંધાય ? અને એટલે ડાયસપોરિક સાહિત્ય અને તળ ગુજરાતી સાહિત્ય વચ્ચે આલેખાયા ભેદ આકરા લાગે છે. કોઈ પણ સાહિત્ય રચના કલ્પના, પાત્ર પરિવેશ, કથાવસ્તુ, કથા શૈલી, સ્થાનક અને કથાકાર પર નિર્ભય હોય છે, નહીં કે સાહિત્યકારનાં ઉદ્ભવસ્થાન, નિવાસસ્થાન, પશ્ચાદભૂ આવક, વય કે મોભો. એ ચોક્કસ કે દરેક સાહિત્યકૃતિ પર આ સઘળી પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ હોય છે, પણ સાહિત્ય એથી જ તો સબળ - સમૃદ્ધ બને છે.

મારા નમ્ર મતે સાહિત્યમૂલન ગુણવત્તાના ધોરણે જળવાય એ અગત્યનું છે. અલબત્ત, માતબર સાહિત્યને પોષવા ખાતર, ઉત્તમ ગુણવત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્ય ધારાથી ભિન્ન, નવોદિત, પ્રતિભાશાળી

સાહિત્યપ્રવાહોને પ્રોત્સાહિત કરવા સારુ, એમને જુદા તારવવામાં આવે તો એ અજૂગતું નથી જ. એ શક્ય છે કે અગ્રિમ સાહિત્યસર્જકો અને વિવેચકોને અપેક્ષા હોય કે સાહિત્યકારોનો ચોક્કસ વર્ગ અમુક ચોક્કસ પ્રકારની રચનાઓ પરત્વે વધુ રસ દાખવે, પરંતુ કદાચ એ મંતવ્ય ગુણવત્તા કરતાં વધુ બિબાંઢાળ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરશે. ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યના (જે એ સંદર્ભને તટસ્થતાથી વાપરી શકાય !) સંદર્ભમાં એ જરૂરી છે કે એનો વ્યાપ વૈશ્વિક બને, ન તો એ વસાહતી વર્ણનો પર નિર્ભર રહે કે ન તો એ સમૂળગા તળ ગુજરાતી કલ્પનોમાં વિહરે. જેમ તળ ગુજરાતમાં એમ જ ગુજરાત બહાર પણ પ્રતિભાશાળી સર્જકો વસે છે. આવા છટાદાર સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકો થકી જ તો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉજાગર છે. જેમ મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ગુણવત્તાને ધોરણે મુખ્ય ધારામાં છે એમ વિશ્વ ભરમાં રચાતું સાહિત્ય મુખ્ય ધારામાં સંકલિત હોવું જરૂરી છે. અહીં વિલાયતના સંદર્ભમાં આપણને જરૂર છે ડાયસ્પોરિક વિવેચનની, ચિંતનની કે જેથી કરીને એની આગવી શૈલી, પ્રથા, પીડા અને ઉત્કાંતિને જરૂરી મૂલ્યાંકન પ્રાપ્ત થાય અને એને યોગ્ય સ્થાન પ્રદાન થાય.

તાજેતરમાં સાહિત્ય પરિષદે ભિન્ન સાહિત્યપ્રકારોને સામૂહિક - સમારંભિક આવકાર આપી પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે, એ બેશક. એ અંગે પરિષદને અભિનંદન; એને આગળ ધવાવી આ સૌ સાહિત્યને - સાહિત્યકારોને એક મંચ પ્રાપ્ત હો, એ માટે સૌએ પ્રયત્નશીલ થવું રહ્યું. એ અત્યંત જરૂરી છે કારણ કે ભિન્નતા ગુણિયલ છે, એમાં નાવિન્ય છે, આગવો અંદાજ છે; જે સાંપ્રત સાહિત્યને ખૂબ સબળ બનાવશે. આવો, આપણે સૌ આ નવા અભિયાનને આવકારીએ અને એને આગળ વધારીએ. સાહિત્યની ગરિમાને એક મુક્તક અર્પણ :

સૂતો રહ્યો એ આમ ક્યારનો
ભૂલો પડ્યો સૂરજ સવારનો
એકલો એ જ હતો ગગનમાં
કોને પૂછવો રસ્તો બહારનો

e.mail : fdghanchi@hotmail.com

એ તાનશ્રી -

બબરચીઓને એક વિનંતી

મને એવી દાળ ન બનાવી આપો જેમાં તરતાં ન હોય ઘાણાં કે લીમડાનાં પાન; તજ-લવિંગ કે અધકચરા આદુના રેસા કે તેમટાંના ટૂકડા કે પછી કોકમનાં ફૂલ ?

આજના આ આધુનિક યુગમાં આવી આવી દબલો વિનાની શુદ્ધ, ચોખ્ખી, ગરમગરમ સ્વાદિષ્ટ દાળની માગણી કરવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ તો નથી જ ને ? બીઅરની વિજજત માણતાં માણતાં પીનારાને તે કંઈ સામગ્રીઓમાંથી બનાવી છે તેનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો પડતો નથી, તેમ દાળમાં તરતી દાળને સ્વાદિષ્ટ બનાવતી સામગ્રીઓને મોઢામાં આવતી ટાળવા માટે જમનારની મજામાં ભંગ ન પડે, એવી સગવડ ન આપી શકાય ?

દાળના બબરચીઓ ! કૃપા કરીને ખાનાર પર દયા કરી, દાળને ડખા વિનાની ન બનાવી શકો ? દાળને સ્વાદ આપતી સામગ્રીઓને વાટી અંદર ન નાખી શકો ? તમારી રસોઈકળાની પ્રતીતિ આપવા માટે બધી સામગ્રીઓને છતી કરવાની જરૂર ખરી ? છૂપી રાખશો તો તમારી કુશળતા ખાનાર માટે વધુ રહસ્યમય બની રહેશે.

- શાંતિ વડગામા

[72A Long Lane, ICKENHAM, Middlesex UB10 8SY, U.K.]

આદાનની ટપાલ ટિકિટો અને બીજી બધી વાતો

○ “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”માં દર અઠવાડિયે આવતી તમારી ‘લંડન કોલિંગ’ કટારનો રૂઝ માર્ચનો હપ્તો રસ સાથે વાંચ્યો છે. વાંચતાં વાંચતાં મારી નિશાળ વખતના મારા દિવસો મને સાંભરતા રહ્યા. એ દિવસોમાં એડનમાં મારે કેટલાક ‘પેન - ફન્ડ્સ’ પણ હતા. ત્યાંની રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે તેમાંના કેટલાક યુનાઈટેડ કિંગડમ, અને કેટલાક

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા જેવા દેશોમાં થાળે પડવા જઈ ચડેલા. તેમાંના એક મિત્રનું નામ હતું પોપટલાલ જી. ગાંધી. એ વખતે બ્રિટિશ તાબા હેઠળના એડનના જનજીવન વિશે તથા રોજગારીની તકો અંગે મને સારી એવી વિગતમાહિતીઓ તેમની કનેથી સાંપડી હતી.

મને સાંભરે છે : મુંબઈના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ એડનની જવાબદારીઓ ય સંભાળતા હતા. તે મુંબઈ, સિંધ, બલૂચીસ્તાન અને એડનના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલનો હોદ્દો ધરાવતા હતા. અને અમારે ત્યારે ઈનૂકમ ટેક્સ કમિશનર પણ હતા. તે પણ મુંબઈ, સિંધ, બલૂચીસ્તાન અને એડનનો હવાલો સંભાળતા હતા. હિંદની ડાક ટિકિટોનો ત્યાં વપરાશ હતો. પાછળથી એડનની પોતાની ટપાલ ટિકિટો બહાર પડેલી. એડનની છાપવાળી કેટલી ય ટપાલ ટિકિટો અને ત્યાંથી આવેલાં પત્રોની થપ્પી હજુ મેં જાળવી રાખી છે.

હિંદની આ ટપાલ ટિકિટો છેક અંગ્રીબારમાં ય ચાલતી. તે દહાડાની આવી ટિકિટો પરે અંગ્રીબાર નામ છપાતું. અને ત્યાં પણ પાછળથી પોતીકી ડાક ટિકિટ અસ્તિત્વમાં આવેલી.

મુંબઈ પહોંચતી આગોબોટોને માટે લાંગરવાનું છેલ્લું બંદર એડન રહેતું. તે રીતે મુંબઈના બેલાઈ પીઅરથી ઉપડતી આગોબોટોને સારુ તે પહેલું થાણું બનતું. દિવસનો ભભકો એડનમાં જોવા મળતો અને કોઈ પણ જાતની જકાત વિનાનો માલ મેળવવાનું ત્યાં ધીકતું બજાર પણ હતું.

હું નિશાળમાં હતો તે દિવસોમાં આ ગાંધી મહાશય અમારી ઓફિસમાં નોકરી કરતા હતા. પાછળથી તેમણે પોતાની ઓફિસ શરૂ કરેલી. તેમના દીકરા વ્યવસાયી હીસાબનીસ છે.

- ધીરુભાઈ મહેતા

e.mail : dhirubhai_phil@yahoo.com

‘ઓળખ’ - સંવેદનની નકશી

○ “ઓપિનિયન”નો ૧૫૫મો અંક મળ્યો. લગભગ આખો અંક વાંચી ગયો. જે ભાવો - વિચારો જાગ્યા તે નોંધું છું.

“ઓપિનિયન ૨૦૧૦માં બંધ થશે એ જાણી ઘણા વાચકોને આંચકો લાગ્યો છે. પરંતુ વિદેશમાં ગુજરાતીમાં માસિક ચલાવવું કેટલું ખર્ચાળ છે, તે ય વિચારવું જોઈએ. તેનો મુખ્ય ઉપાય છે વધુ ગ્રાહકો નોંધવા તે. પરદેશની કમાણીમાં એ મુશ્કેલ નથી. માત્ર સારી ભાવનાથી સામયિક જીવી ન શકે.

સ્વ. ઈન્દુભાઈ દવે વિશેનો મારો લેખ છપાયો તે સારું કર્યું. તેઓ બધી રીતે મોટા ગજાના બાળશિક્ષક હતા. તેમના કામની વાજબી કિંમત અનેક લોકોના હૃદયમાં અંકાય તે જરૂરી છે. એમાં આ લેખ મદદરૂપ થઈ શકે તો ઘણું.

કેનિયાનાં તોફાનોમાં જેટલા રાજકીય પ્રશ્નો છે તેટલા જ ગુજરાતીઓના ધન કમાવા અને વાપરવા સિવાયની ટૂંકી દષ્ટિના છે. સ્થાનિક લોકોની નફરતમાં શોષણના મુખ્ય વાહક ગુજરાતીઓ બન્યા છે તે આત્મપૃથક્કરણની બાબત છે. કુમાર વિસ્મય આનંદ અને મનસુખ શાહના લેખોએ આવી જગ્યાએ આંગળી મૂકી છે. પરંતુ પરિસ્થિતિનું તેમાં વાસ્તવિક ચિત્ર છે. મંદિરો કે સુખનાં સાધનો કે કિલ્લા જેવી સલામતીઓ કેનિયામાં ગુજરાતીઓને બચાવી નહીં શકે. સ્થાનિક પ્રજા સાથે ભળવાનું તો દૂર પણ નફરત કરવામાં એક પ્રકારનો આનંદ લેવાતો હોય તેવું મેં બે મહિનાના નાઈરોબી નિવાસમાં જોયું હતું. સ્થાનિક લોકોની ગરીબી અને કામના કલાકોનું ઓછું વળતર ગુજરાતમાં રહેનારાને નહીં સમજાય. આ બધાનું પરિણામ એકત્ર થયું છે. દીવાસળી કઈ દિશામાંથી આવી તે મહત્વનું નથી, રોષનો દારૂગોળો સંચિત થયા કર્યો હતો તેને વિશે વિચારવું રહ્યું. આત્મખોજમાં આ લખાણો ઉપયોગી છે. તમે છાપીને વિચારવાનો ધક્કો પૂરો પાડ્યો છે.

ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રીનો બારાક ઓબામા વિશેનો લેખ કેવળ રાષ્ટ્રપતિના ઉમેદવાર તરીકે નહીં, જાતિ-વર્ણગત અન્યાય અને શોષણના સંદર્ભમાં પણ સરસ છે. ઓબામાને સમજવામાં આ લેખ ઉપયોગી છે.

સ્વાતિ મેઢની વાર્તા ‘ઓળખ’ પહેલી નજરે બાળાવાર્તા લાગે, પરંતુ સંવેદનની નકશી ગમી ગઈ. સરસ વાર્તા છે. “ઓપિનિયન”ના અધ્યયનની વિગતો આકર્ષક છે. હરનિશ જાની હવે ગુજરાતી વાચકોને અજાણ્યા નથી. તેમનાં લખાણમાં લક્ષણની તિખાશ અને ગરમ ખીચડીની સુગંધ હોય છે. હળવાશ અને પરિસ્થિતિને આગવી રીતે જોવાની ખૂબી તેમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

બાબુભાઈ શાહને આશા ભૂચે આપેલી અંજલિ સો ટકા સાચી છે. ર.કા ભટ્ટ યોગાના માણસ છે. પરંતુ ચૂંટણીમાં સોનિયા ગાંધી કરતાં ઉંમરમાં નાની સ્ત્રીને રોકવી જોઈએ તેટલું પૂરતું છે ? કે વ્યાપક હિતને સમજનાર આગેવાન અપેક્ષિત છે ? અને વધુ સુંદર સ્ત્રી ? રાજનીતિમાં ભટ્ટસાહેબ સુંદરતાને આટલું બધું મહત્ત્વ કેમ આપે છે ? ‘લેટ ઘેર બીલવ’ નાટક અને પ્રકાશ એ. શાહના પુસ્તકની વાતો આખા અંકના મુખ્ય વિચારમંથન સાથે બંધબેસતા છે.

- મનસુખ સલ્લા

[C/40 Surel Apartment, Judges Bungalows Area, AHMEDABAD - 380 015, India]

“ઓપિનિયન” પોતાનું ગૌરવ ઘટાડ્યું છે !

○ ઑક્ટોબર ૨૦૦૭ના અંકમાં ર.કા. ભટ્ટનું વિદ્વતાભર્યું વક્તવ્ય વાંચ્યું, વાગોળ્યું અને હર્ષ થયો એટલા વાસ્તે કે અહીં લંડનમાં પણ આપણી સમક્ષ એક વિદ્વાન વેદના ભાષ્યકાર છે ! ગુજરાતીભાષીને એમના તરફથી આ એક અમૂલ્ય નજરાણું છે. એમને અભિનંદન !

કંડિકા ૧૭ આર્યતા. અહીં ‘... અકર્તવ્યં અનાચરનું ...’ એટલે ‘ન કરવા જેવું કરતો નથી’ એમ હોવું જોઈએ. મુદારાક્ષસે ‘નથી’નું ભક્ષણ કર્યું છે. (લેખકના મૂળ પાઠ અનુસારનું જ અહીં મુદ્રાંકન થયું છે : તંત્રી)

કંડિકા ૨૩. ગણિતમાં ગોટાળો. આજે ચોદિશ ગોટાળા, ગોટાળા અને ગોટાળા જ પ્રવર્તે છે. ૧૯૪૭ સુધી પ્રાથમિક શાળામાં દસ કરોડ સુધીની સંખ્યાનું લખવું, વાંચવું જરૂરી હતું. ‘દેશી હિસાબ’માં એથી આગળ અબજ, નિખર્વ, પારાઈ, નિખર્વ એટલે સો અબજ. પારાઈ એ સંખ્યાવાંચનની છેલ્લી સંખ્યા છે. એકડા ઉપર સત્તર મીડાં એટલે પારાઈ. અફસોસ કે પશ્ચિમની નકલ કરવામાં અસલ ભુલાઈ ગયું !

નવેંબર ૨૦૦૭ના અંકમાં ‘સામાજિક પ્રશ્નો’ હેઠળ ર.કા. ભટ્ટ લખે છે : ‘આવા પ્રશ્નોમાં એકપક્ષીય રજૂઆતને ઉઘાડું સમર્થન આપવાની સંપાદકને ટેવ છે ...’ ‘પડદા વિનાનું ત્રિઅંકી નાટક’ આની સાબિતી છે.

ગુજરાતના એક માનનીય અને મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારને ‘કલાલ’ કહેવા એ લેખકના માનસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ‘ગુજરાતી ભાષાની મા પરણી નાંખી’. આવાં અસંસ્કારી ભાષાપ્રયોગવાળાં લખાણને છાપી “ઓપિનિયન” પોતાનું ગૌરવ ઘટાડ્યું છે. વળી આ **political correctness**ના સમયમાં એક ચોક્કસ સમાજની ઠેકડી ઊડાડવામાં તમે સહયોગી થયા છો એ અફસોસની વાત છે. સુજ્ઞેષુ કિમ બહુના !

હિંદુ ધર્મનાં દેવદેવીઓનાં બિભત્સ ચિત્રો ચિતરનારને ‘આપણા જમાનાના એ બડા મોટા ચિત્રકાર’ કે ‘... જગતના, અને ખાસ કરીને ભારતના ... ભારે નામી ચિત્રકાર ...’ ‘મકબૂલ હુસૈનને બિરદાવતાં પહેલાં એમની પશ્ચાદ્દ ભૂમિકા જોવી રહી. માધુરી દિક્ષિત અભિનિત ફિલ્મ ‘હમ આપકે હે કૌન ?’ જોઈ ફિદા માધુરી પર ફિદા થઈ ગયા અને એ ફિલ્મ એમના જ કથનાનુસાર પચાસ વખત જોઈ ! આ અગાઉ ચિત્રકાર ફિદા હુસૈન ચિત્રકાર તરીકે બહુ જ સીમિત વર્ગમાં જાણીતા (?) હતા, પરંતુ ઉપર ટાંકેલા કિસ્સા બાદ આમ જનતા સુધી એમનું નામ પહોંચ્યું. આનો યશ જાય છે માધુરી દિક્ષિતને ! તે બાદ એમણે માધુરીને મુખ્ય અભિનેત્રી તરીકે લઈને ‘ગજગામિની’ ફિલ્મ બનાવી જે બોક્સ ઑફિસ પર બિલકુલ નિષ્ફળ રહી. તે બાદ વધુ ‘પ્રસિદ્ધિ’ એમને મળી હિંદુ દેવદેવીઓનાં બિભત્સ, નગ્ન ચિત્રો બનાવી. આવા ‘મહાન’ અને ‘નામી’ ચિત્ર છે મકબૂલભાઈ !

એમ.એફ. હુસૈનને વિવાદનો મધપૂડો છંછેડ્યા વિના ચેન પડતું નથી. ફિલ્મી સંગીતમાં શાસ્ત્રીય સંગીત હોઈ શકે છે. ‘બૈજુ બાવરા’,

‘તાનસેન’, ‘મોગલે આઝમ’ ઈત્યાદિ ફિલ્મોમાં શાસ્ત્રીય સંગીતની ઝલક જોવા મળે છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ફિલ્મી સંગીત હોઈ શકે નહીં. શુભલક્ષ્મી શાસ્ત્રીય સંગીત ઘરાણાની મહાન ગાયિકા છે. એક સંગીત સમારંભમાં, જેમાં શુભલક્ષ્મી ઉપસ્થિત હતાં, ત્યારે તેમની પ્રશંસા કરતાં પંડિત નહેરુએ કહ્યું હતું : ‘Who am I before the Queen of Music ? Merely a Prime Minister !’ ૧૯૬૨માં ચીન સામેના યુદ્ધ બાદ એક મેળાવડામાં લતા મંગેશકરે પોતાના દર્દીલા કંઠે ‘એ મેરે વતન કે લોગો, જરા આંખમાં ભર લો પાની ...’ ગાયું ત્યારે પંડિત નહેરુની આંખો અશ્રુથી છલકાઈ હતી ! આ દષ્ટિએ લતા અને શુભલક્ષ્મી બન્ને મહાન છે. એ જ રીતે કે.એલ. સાયગલ અને મહમ્મદ રફી ! એ ત્રણ ફિલ્મી ગાયકો લોકપ્રિય તો છે જ. સાથે એટલાં જ મહાન !

પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર ગુજરાતના જ નહીં બલકે હિંદુસ્તાનના એક મહાન સંગીતકાર હતા. સાહીનાં વરસોમાં એમણે ફ્રાંસ, યુગોસ્લેવિયા અને અફઘાનિસ્તાનના સાંસ્કૃતિક પ્રવાસો કર્યા હતા. પરદેશોમાં નહેરુ અને કૃષ્ણમેનની બોલબાલાનો એ સમય હતો. એ દેશોના સાંસ્કૃતિક પ્રવાસો દરમિયાન યોજાયેલા સમારંભોમાં પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરે પોતાના સંગીતથી મધરાત સુધી સંગીતજ્ઞો અને રસિકોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા અને ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતના શ્રોતાઓને રસપાન કરાવ્યું હતું. યાદ રહે, પંડિત રવિશંકરનો પ્રવેશ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ત્યાર બાદ થાય છે.

પંડિતજી ભરૂચના વતની હતા. સુરતમાં એમના કાર્યક્રમો પ્રસંગોપાત યોજાતા. પંડિતજી એક ગરવા ગુજરાતી હતા. ડાંગનો પ્રશ્ન એ સમયે ચર્ચામાં હતો. ડાંગ કોનું ? ગુજરાતનું કે મહારાષ્ટ્રનું ? મુંબઈ રાજ્યના તે સમયના મુખ્ય પ્રધાન બાળાસાહેબ ખેર અને ગુલ પ્રધાન મોરારજી દેસાઈએ ડાંગનો પ્રવાસ કરી જાહેર કર્યું કે ડાંગની ભાષા ‘મરાઠી’ને મળતી આવે છે. આ જાહેરાતથી ગુજરાતમાં તીવ્ર રોષાગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે એક તજજ્ઞોનું પ્રતિનિધિમંડળ ડાંગની મુલાકાતે મોકલ્યું. ડાંગના પ્રવાસ બાદ પ્રતિનિધિ મંડળે એક સૂત્રે અભિપ્રાય આપ્યો કે ‘ડાંગની ભાષા ગુજરાતી છે.’ આ સમયે પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરે પણ એને અનુમોદન આપી જણાવ્યું કે ડાંગની ભાષા ગુજરાતી જ છે. આથી ડાંગ ગુજરાતનું છે. એ પછીનો ઇતિહાસ તો જાણીતો છે.

સુરત પ્રદેશમાં ૧૯૪૮માં અનાવૃષ્ટિ થઈ હતી. એ ટાણે સુરતમાં બાર કલાકનો વરસાદ માટે સંગીત-યજ્ઞ યોજાયો હતો. ત્યારે ઓમકારનાથજીએ રાગ ‘મેઘમલહાર’ ગાયો હતો. વળતે દિવસે મેઘરાજાની પધરામણી થઈ હતી અને પ્રદેશની સૂકી ધરતી તૃપ્ત થઈ હતી !

૧૯૪૮ના અંત તરફ પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરની નિમણૂક બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ‘સંગીત વિભાગ[Faculty of Music]’ના ‘ડીન’ તરીકે થઈ ત્યારે એમને અભિનંદવા માટે અમારી કૉલેજ - ગાર્ડ કૉલેજ - માં સન્માન સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. અમારા પ્રિન્સિપાલ અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી(એ.કે. ત્રિવેદી)એ પંડિતજીનો પરિચય કરાવી એમને અભિનંદન આપ્યા. એ બાદ પોતાનો પ્રતિભાવ આપતા પંડિતજીએ સંગીત વિશે બોલતા કહ્યું કે કંઠ કેળવાયેલો હોય તો એક જ રચના પૌરુષ અને સ્ત્રીણ સ્વરે ગાઈ શકાય. એમ કહી એક પંક્તિ એમણે બન્ને સ્વરે ગાઈ, અમને, કૉલેજિયનોને પૂછ્યું, ‘કેમ, ફેર લાગ્યો ને ?’ પરંતુ કૉલેજિયનો જેનું નામ ! બધાએ એક સૂરે કહ્યું : ‘ના ... આ ... આ ... આ !’

ગાર્ડ કૉલેજની બાજુમાં જ મદેસા હાઈ સ્કૂલનું હરિયાળું મેદાન છે. તેમાં એક ખર ચરી રહ્યો હતો. સભાખંડમાંથી તે જોઈ શકાતો હતો. યોગાનુયોગ, અમે બધાએ ‘ના’ કહી તે જ સમયે તે ગર્દભે પોતાનું સૂરીલું સંગીત શરૂ કર્યું ! એ સાંભળી પંડિતજીએ તે ગર્દભ તરફ પોતાનો હાથ લંબાવી કૉલેજિયનોને મૃદુ હાસ્ય સાથે કહ્યું, ‘તો પછી પેલામાં અને તમારામાં કાંઈ તફાવત નથી !’

એ જ સાથે સભાખંડ કૉલેજિયનોના અટ્ટહાસ્યથી ગૂંજી ઊઠ્યો !

- અમૃત દેસાઈ

[35 Sherrick Green Road, Dollis Hill, LONDON NW10 1LB, U.K.]

તો વંચિત રહી જશે

○ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮નો અંક મળ્યો છે. વૈવિધ્યસભર લેખો, ગઝલ તથા બોધપ્રદ વાર્તાઓ ઘણી ગમે એવી સુંદર આપી છે. પરદેશમાં રહીને પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવો છો. તમને અંતરના ભાવે અભિનંદન પાઠવું છું.

૨૬ માર્ચ ૨૦૧૦થી સામયિકને સમેટી લેવાનું જણાવો છો. આથી લંડનમાં વસતા ગુજરાતીઓ તથા અન્ય શુભેચ્છકો ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યથી વંચિત રહી જશે એવું અમને સહુને લાગે છે.

- લલિતા શાહ

(પ્રમુખ : શ્રી કસ્તૂરબા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, શ્રી કસ્તૂરબા ગાંધી માર્ગ, જામનગર - ૩૬૧ ૦૦૮, ભારત)

જીવન પ્રત્યેનો મેઘનાદી અભિગમ ગમ્યો

○ માર્ચ અંકમાં લૉર્ડ મેઘનાદ દેસાઈ સાથેની મુલાકાતનો લેખ વાંચ્યો. ખૂબ જ રસ પડ્યો. ખરેખર, એ ભારે બુદ્ધિશાળી છે. બહુ જ નાની વયે આટલું મેળવવાને યશભાગી થયા એ જ મોટી વાત છે. જીવન પ્રત્યેનો એમનો અભિગમ ગમ્યો. ભદ્રા વડગામાનું કાવ્ય પસંદ પડ્યું છે.

- કીર્તિદા જોશી

e.mail : kirtidajoshi@hotmail.co.uk

રૂક જાવ - એબાઉન ટર્ન - જૈસે થે

○ પ્રકાશન સ્થગિત બનવાના સંકેતની ૨૬ માર્ચ ૨૦૧૦ તરફ સહેજ પાછા વળીને જોશો ? શબ્દકોશમાં વારસદાર, સહાયક, ભાગીદાર અને જાહેરખબર જેવા શબ્દોના વિકલ્પ છે. તેનો ઉપયોગ કરી જુઓ તો ?

જાહેરખબર વિના છાપું ચાલી શકે એવો સિદ્ધાન્ત કે નિષ્ઠા હોય, તો પહેલો કટોરો ડ્રગનો પી જુઓ, વિપુલ. જાહેરખબર સામયિકની જીવાદોરી, કરોડરજજુ છે. એ પણ હકીકત છે. જે પ્રકાશનો જીવી ગયાં છે તેની પાછળ કોઈક બિરલા બજાજ જેવાઓએ અમી દષ્ટિનો હાથ લંબાવેલો છે. ઘસાયા ગર્થને ગરથથી ... એવું ન બનત. સમય છે તો જાહેરખબરને સ્થાન આપી જુઓ.

આ દેશમાં ડૂબતી જતી શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાના કક્કાને સેવાની ઝોળીમાં જગ્યા આપી શકાય ? ... નહીંતર, ઉચ્ચ કક્ષાના શિષ્ટ ગુજરાતી લેખકોની કૃતિની વિસ્મૃતિ સંભવિત બને પણ ખરી. એવાં માધ્યમને લુપ્ત થવા ન દેતાં તેના ગુરુ બની રહો તો ? ... નહીં ઝૂકેંગે !!! - અપેક્ષા રાખીએ.

- હીરાભાઈ મ. પટેલ

[67 Newark Road, LUTON, Bedfordshire LU4 8LF, U.K.]

મહેમાનો, ન પધારશો ... !

○ હવે બ્રિટિશ શિયાળો પૂરો થવા આવ્યો છે; ત્યારે તીડનાં ટોળાંની જેમ મહેમાનો અહીં આવશે. માટે તેમને થોડી સલાહ આપવી જરૂરી જણાય છે.

બ્રિટિશ સરકાર, સમાજ કે રાણીમાને ગાળો દેવા માટે અહીં ન આવશો.

બ્રિટને હિન્દુસ્તાનનું શોષણ કર્યું હતું એ વાત પણ સાચી નથી. અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા એ પહેલાં તે દેશ ૩૦ વખતથી પણ વધારે વાર લૂંટાઈ ગયો હતો.

દયાનંદ સરસ્વતી લખે છે : 'ગ્રહો અને નક્ષત્રો જડ પદાર્થ છે. તે મનુષ્યને કષ્ટ કેવી રીતે આપી શકે ?' અમે પણ એમ જ માનીએ છીએ ! એટલે 'ગ્રહદશા માઠી છે', એમ કહેનારની અહીં દાળ નહીં ગળે !

અમે ભૂતપલીત ડાકિની શાકિની મેલડી વગેરેને મુમ્બઈના બંદરગાહમાં પધારાવીને, માંડમાંડ અહીં પહોંચ્યાં છીએ. માટે તેમને તમારી સાથે ન લાવશો !

અમારા પિતૃઓ દયાળુ અને માયાળુ હતા, એટલે અમને નડતર કરે એવી શક્યતા જણાતી નથી !

અમારી હિતરક્ષા કરવાની તમારામાં તાકાત નથી. કારણ કે છેલ્લાં ૧૫ વરસમાં કાશ્મીરમાં સાઠ હજાર આસપાસ માણસો મરણ પામ્યાં છે. વાંદરાને ભજનાર છેવટે વાંદરો બની રહે છે : અમે એમ માનીએ છીએ.

૧૯૪૮-૨૦૦૭ સુધીમાં બ્રિટિશ સરકારે હિન્દુસ્તાનને જે મદદ કરી છે, તેના આંકડા તપાસી જજો. એટલે ગરીબીનું એક સબળ કારણ તમને જાણવા મળશે. એ મદદ વેડફાઈ ગઈ છે.

બ્રિટિશ સરકારની ઉદાર વિદેશી હુંડિયામણનીતિને કારણે તમને જે મની ઓર્ડર્સ મળે છે, તેનો આંકડો પણ બની રહેશે !

અહીંની ઓછા દોષવાળી લોકતંત્રીય રાજપદ્ધતિને કારણે, અમને થતા સાધારણ અન્યાયનું નિવારણ શોધી શકાશે એવી આશા છે.

અમે જીવરક્ષાની બાબતમાં માણસનો કમ પહેલો આવે એમ માનીએ છીએ. તમારા 'જ્ઞાન'ની જરૂર પ્રવીણ તોગડિયાને વધારે છે, એમ લાગે છે ! અમારું બગાડવાની ઈચ્છા હોય તો કૃપયા ન પધારશો. બાકી પૈસાની જરૂર હોય તો લખજો ! અમારી હાલની પરિસ્થિતિ, 'પોપટ તરસ્યો નથી; ભૂખ્યો નથી; આમ્બાની ડાળે ટૌકા કરે છે ...' એવી છે !

અતિથિ અને યજમાન

બ્રિટનની મુલાકાતે આવનારને પહેલાં એક વરસ સુધી અહીં રહેવાની છૂટ હતી. કોઈ માણસ બીજાને ત્યાં એક વરસ મહેમાન બનીને રહે એ વાત જ વિચિત્ર છે. ત્યાર પછી છ માસ અને હવે ૩ માસની વાત થાય છે. હું માનું છું કે, ત્રીસ દિવસની મુદત જ યોગ્ય છે. મને કોઈ અમદાવાદી છ મહિના સુધી માલ - મલીદા ન ખવાડે ત્યાં સુધી ૩૦ દિવસનો કાયદો જ બરાબર છે !

૧૯૫૮માં વિન્સ્ટન ચર્ચિલે કહ્યું હતું : 'બ્રિટિશ કોમનવેલ્થના નાગરિકોનો ધસારો રોકવો પડશે.' તેને દરરોજ ૨૨૦ પ્રવાહી ગ્રામ વ્હીસ્કી અને ચીઝની જરૂર પડતી હતી ! એટલે એ ધસારો રોકવાની વાત ભૂલાઈ ગઈ !

૫૦ લાખ વસાહતીઓમાંથી અરધા તો ગેરકાયદેસર છે. કોઈ ભણવા આવ્યા ને રોકાઈ ગયા. કોઈ ફરવા આવ્યા ને પાછા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ! કોણ ક્યાં છે, અને શું કરે છે એ જાણવાની નોકરશાહીને ફૂરસદ નથી !

બે દાયકા પહેલાં બનેલો પ્રસંગ છે : એક બંગાળી ડૉક્ટર અહીં પ્રેક્ટિસ કરવા આવ્યા હતા. લેખિત પરીક્ષામાં પાસ થયા, મૌખિકમાં નાપાસ. ચાર વાર નાપાસ થયા. પાછા જવાની ઈચ્છા ન હતી. એટલે એક હોટેલમાં પ્યાલા-રકાબી વીછળવા માંડ્યા !

૨૩ વરસ પહેલાંની વાત છે. મારી પત્નીનું સીલાઈનું મશીન ખરીદવા આવેલા ભારતીય દૂતાવાસના પાઘડીવાળા ભાઈ હતા. વાતે વળગ્યા : 'મારો ત્રણ વરસનો કરાર [contract] પૂરો થઈ ગયા પછી હું પાછો દિલ્હી જવાનો નથી ! ત્યાં મને રૂ. ૭૫૦/- મળે. હું બ્રૉડફર્ડ જેવી જગ્યામાં ગૂમ થઈ જઈશ !'

અમુક લોકો જેનું લૂણ ખાય તેમની જ નિંદા કરવામાં પાવરદા હોય છે. કોઈ સોમાલી નિરાશ્રિતનો છોકરો ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રિજમાં મફત ભણે, એ પણ બ્રિટિશ સરકારના અત્યાચારનો પુરાવો ગણાય ને ?

અમુક લોકો પોતાના માબાપને અહીં આશ્રિતરૂપે બોલાવે છે. થોડા વખતમાં લાગણીની ઓટ આવે છે. એટલે એમને ઘરડાંઘરમાં મૂકવા જાય છે. ત્યાં એક અઠવાડિયું રહેવાનો ચારસો પાઉન્ડ (એટલે બત્રીસ હજાર રૂપિયા) બ્રિટિશ સરકારને ખરચ આવે છે. ૪૫ વરસથી કરવેરા ભરતો હોવાથી મને ટાલ પડી ગઈ છે ! એટલે આમ લખું છું ! બ્રિટિશ સરકારનું જે કલ્યાણ ખાતું વરસ દહાડે ૧૦૦ અબજ પાઉન્ડ (એના એશીગણા કરજો એટલે કેટલા રૂપિયા થાય તે સમજાશે.) ખરચે છે, તેમાં મેં ૧૫ વર્ષ નોકરી કરી છે. ૧૯૭૨માં અહીં આવ્યા પછી શેકેલો પાપડ પણ ભાંગ્યો ન હોય એવા લોકોને પણ ઓળખું છું ! ખાનગીમાં કામ કરીને રળનારા પણ છે ! વિચિત્ર, પુરાવા વગરની અને અતાર્કિક વાતો લખનારાને પહેલે પાને સ્થાન મળે છે. "ઓપિનિયન"ની આ નબળાઈનો અમદાવાદમાં અભ્યાસ થશે એવી આશા છે. જિગર નબીપુરીનો લેખ એ માનવબુદ્ધિનું અપમાન છે. તે છાપવા માટે તંત્રીની હિંમતને હદ છે !

છેલ્લાં ૨૫૦ વરસોમાં જે યૂરોપિયન સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં અને વિલય પામ્યાં, તેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઓછું કૂર અને વધારે માનવતાવાદી હતું એમ કેટલાક પત્રકારો સિવાય બધા કબૂલ કરશે ! બ્રિટિશ કોમનવેલ્થના ૫૩ દેશોના નાગરિકો અહીં સરકારી નોકરીઓ કરે છે, અને યૂટીલીમાં મત આપી શકે છે. આપણને - બ્રિટિશ પાસપોર્ટવાળાને જે તે દેશોમાં એવો હક મળતો નથી. એક સમાચાર પ્રમાણે ૮૩ ટકા બ્રિટિશ નાગરિકો તે દેશોમાં લાંચ-રૂથવત વગર કોઈ પણ કામ કરાવી શકતા નથી.

જેમને બ્રિટનમાં આટલો અસહ્ય અન્યાય થાય છે એમ લાગતું હોય, તેવા લોકો પોતાના માનીતા સ્વર્ગમાં શા માટે જતા નથી ? ૧૯ વર્ષના બ્રિટનવાસ પછી ગોપીચંદ હિન્દુજાને બ્રિટિશ પાસપોર્ટ મળ્યો ત્યારે એ નાચી ઊઠ્યા હતા ! હવે આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે, બ્રિટિશ પાસપોર્ટની કોઈ કિંમત નથી !

આવા ફરિયાદી લોકો બીજા જગ્યાએ જાય તે પહેલાં નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેશે એવી અર્જ છે :

● જ્યાં સરકારને ખરચે પાંચ લાખ રૂપિયાનું ઑપરેશન થતું હોય ત્યાં જજો !

● જ્યાં ૫-૭ છોકરાંવાળાને સરકાર છ બેડરૂમનું નવું મકાન બાંધી આપે ત્યાં જજો !

● હું હોસ્પિટલમાં હતો ત્યારે નર્સે મારી એક વાર દાઢી કરી આપી હતી ! એવા દેશમાં જજો !

● ૨૦૦૬ની સાલમાં બ્રિટનમાં વીસ હજાર જમાઈઓ આવ્યા. એમાંથી મોટા ભાગનાને અંગ્રેજી નથી આવડતું. કાંઈ વાંધો નહીં ! યૂનૌનો નિયમ છે કે, ૧૦ વરસનું બાળક માબાપ કે પ્રૌઢના સંગઠ્ય વગર નિરાશ્રિત બનીને આવે તો તેને પાછું ન મોકલવું. દુનિયાના ૨૦૫ દેશોમાંથી માત્ર પાંચ દેશો આ નિયમનું પાલન કરતા હશે. બ્રિટનનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. એવું પ્રત્યેક બાળક સરકાર માટે વાર્ષિક પાંત્રીસ હજાર પાઉન્ડ્ઝનો ખરચો લાવે છે. (ફરીથી એંશીગણ કરજો !) આવા અનેક દાખલા આપી શકાશે.

● એક બનેલો પ્રસંગ છે. એક વાર વૈલ્સમાં ભારે હિમવર્ષા થઈ હતી. બબ્બે મિટર બરફ જામ્યો હતો. કાર્ડિફમાં ભણતો એક વસાહતી યુવાન લન્ડન આવતો હતો. તેની મોટરકાર બરફમાં ફસકાઈ ગઈ. થોડી વારે સામેથી એક કારમાં બે ગોરાઓ આવતા હતા. ગાડી થંભાવી. જાણ્યું કે મોટરને ધક્કો મારીને બહાર કાઢવાની જરૂર છે. તરત જ મદદ કરી, અને પોતાની કારમાં આગળ વધ્યા. અવાજ સાંભળીને એક ગોરો ભરવાડ [shepherd] ત્યાં આવ્યો. વસાહતી જુવાનને કહ્યું : 'એ બે કોણ હતા, ખબર છે ?' 'ના,' જુવાને કહ્યું. 'એ બે પ્રિન્સ ચાર્લ્સ અને ડ્યૂક ઑફ એડિનબરા હતા !' ... જ્યાં આવા વિનમ્ર રાજકુમારો હોય ત્યાં ઉચાળા ભરીને જજો !

● નરેન્દ્ર મોદી, કેશવજી પટેલ અને લાલુપ્રસાદ યાદવને લોકહિત માટે લખેલા કાગળોના જવાબ મળ્યા નથી. રાણીમાને લખેલ કાગળનો જવાબ મળ્યો છે.

બીજા જે ડાળ ઉપર બેઠા હોય તે કાપવાની કોઈ પત્રકારને અધિકાર નથી. અહીં અન્યાયનું જે લઘુત્તમ તત્ત્વ છે, એ માનવદોષને કારણે છે. કોઈ પણ સમાજ, દેશ કે સરકારને પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર છે. એક કણબી તંત્રી કહે છે : 'હું બ્રાહ્મણ કરતાં પાંચ ગણો સારો છું !' છતાં એને આશીર્વાદ આપવાનો હક નથી ! હું રાણીમા, તેનો રાજવંશ, બ્રિટિશ પ્રજા અને તેને આશ્રયે રહેલા કેટલાક નગુણા લોકોને આશીર્વાદ આપવા સમર્થ છું, અને વગર પૈસે આપું છું !

- ૨.કા. ભદ્ર

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરેથી)

આ બાળકોનો જન્મ હજારો ચિંતાઓ લાવ્યો હતો; છતાં એનું આવું સ્વાભાવિક અને ઉમળકાભર્યું સ્વાગત ! અણગમતા બાળ-આગમનનો આલો મહિમા ! આ બાઈની સ્વસ્થતા પર હું તો વારી જ ગઈ. કેટલો ઉલ્લાસ-ઉત્સાહ એનામાં છે !

ત્યાં ટેબલ પર આલ્બમ પડ્યું હતું. મને બતાવતાં કહે, 'જુઓ, આમાં મારું બાળપણ પડ્યું છે.' આલ્બમ હાથમાં લેતાં મેં પૂછ્યું, "તમે મૂળ ક્યાંનાં ?"

'ફાન્સની. મારા પિતા ખેડૂત હતા. અમારે ઘરે ગાયો હતી. ઘોડો હતો. ખૂબ મઝાનું જીવન હતું.' પછી સ્વગત બોલતી હોય તેમ એ બોલી, 'જીવનમાં સુખના દિવસો થોડા હોય છે. ખૂબ થોડા. તેથી જ તે મમળાવ્યા કરવાનું. બાકી તો જીવન રોળી નાખે એવા દુઃખ આપનારા દિવસો જ વધારે.'

'અલ્પ સુખને ક્યાં સુધી મમળાવ્યા કરો ?'

'મારી આ બે આંખો કાયમ ઉજળી બાજુ જુએ છે. સૌંદર્ય જુએ અને સુખ પામે. જ્યારે હું આ જેઈનીને હાથમાં લઉં છું ત્યારે કુંવારી દીકરીનું આ બાળક કેટકેટલી વિટંબણાઓ સર્જશે એમ વિચારી ભયભીત નથી થતી. બધી શંકા, કુશંકા, ચિંતાઓને વેગળાં કરી, એનાં નાજુક હાથપગને ચૂમું છું. એ મારું જ લોહી છે એવા હરખથી છાતી સરસી ચાંપું છું. મને એના ચહેરા પર ક્યાંય પાપ નથી દેખાતું. એ હસે ને સાવ હળવી બનીને હું સામે હસું. રડવાનો કે નિસાસા નાખવાનો મારો સ્વભાવ જ નહીં.'

'તમારે સારા પગારની નોકરી હશે,' ન પૂછાય તેવો સવાલ સહજતાથી જ મારાથી પુછાઈ ગયો.

'હું ખાસ ભણી નથી, કોઈ વિશિષ્ટ અનુભવ પણ નથી એટલે ઊંચા પગારની નોકરી તો નથી. શરીરમાં તાકાત હતી ત્યારે કારખાનામાં લગભગ મજૂરી કહેવાય તેવી જાંબ કરતી. અત્યારે તો નાનાં બાળકોને સાચવવા જાઉં છું. જરૂર પૂરતું મળી રહે છે.'

અંનીના આલ્બમનાં પાનાં હું ફેરવ્યે જતી હતી ને કોઈ પુરુષનો ફોટો દેખાય કે તરત પૂછું, 'આ કોણ ?' હું એના પતિ વિશે જાણવા માગતી હતી. મારા મનની વાત એ સમજી ગઈ હોય એમ એ ધીમેથી બોલી, 'હું પરણેલી નથી.' ને હું તો સડક થઈ ગઈ ! કંઈ બોલીયે ન શકી. એની સામે જ જોતી રહી. થોડી વારે એ બોલી, 'મારી જ ભૂલ મારી દીકરીઓ કરે છે. વિશ્વાસુ સ્વભાવ, અત્યંત લાગણીમાં દોરવાઈને આંખો મીચી બહું સોંપી દે છે. મારો આ સ્વભાવનો વારસો મારી દીકરી કેથીમાં અને તેની દીકરી ફ્લોરામાં ઉતર્યો. અમારાં ઘર પુરુષ વગરનાં રહેવા જ સર્જ્યાં છે.'

'તમે નસીબમાં માનો છો ?'

'ન માનવું હોય તો ય માનવું પડે છે. આપણે ધારીએ કે હું કડું તેમ થાય, હું ધારું એ કડું; પણ એ ભ્રમણા છે. જે કરીએ તેની અસરો કેવી દૂરગામી છે ! બધેથી તમને જકડી લે, બાંધી દે. આ સ્વતંત્ર દેશમાંયે તમે તમારી સ્વતંત્રતા ગુમાવી દો. એક ક્ષણની ઘટના આખું જીવન હચમચાવી દે. જીવનનું રૂપ જ બદલાઈ જાય. ઉલ્કાપાત મચી જાય. આવા સમયે જીવવું સહેલું નથી. પોતાનું બાળક પોતાની છાતીએ વળગાડીને જીવવું, એકલા હાથે જીવવું..

'ફાન્સ છોડી હું અમેરિકા આવી; પણ મારું નસીબ તો જુઓ ! મનમાં હતું : કેથેરાઈન મોટી થશે એટલે એને પરણાવી દઈ હું પરણીશ. પણ પંદર જ વરસની ઉંમરે એ દીકરી લાવી. એનું જીવન છિન્નમિન્ન થઈ ગયું. બે વરસે બીજી દીકરી આવી. છોકરાઓનો સંગ એ છોડી ન શકી. એ બે દીકરીઓને મેં ગળે વળગાડી. મારા મનમાં હતું કે આ દીકરીઓ મોટી થશે ને હું ક્યાંક મારું ઠેકાણું પાડીશ. પણ ઈશ્વરને એ મંજૂર નથી. હવે મારે આ જેઈનીને મોટી કરવાની ! ...

'તો ય આ દેશમાં તમે સ્વમાનથી જીવી શકો છો. કોઈ તમને હડધૂત નથી કરતું. ગમે તે ઉંમરે લગ્નની શક્યતા પણ રહે છે. ...

'છતાં ય થાય છે કે, જાતીયજીવનમાં જ સુખ શોધવાની ભૂલ કેમ અમે કરતાં હોઈશું ? સંયમ કેમ નહીં દાખવતાં હોઈએ ? વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવાનું તમારી ભારતીય સંસ્કૃતિની જેમ અમારા લોહીમાં કેમ મળતું નહીં હોય ? અમારું જીવન વસમું છે. ...'

આટલું કહી અંની તો જેઈનીને જોવા બાજુના ઓરડામાં ઉપડી ને હું તો વિમાસતી ને વિચારતી જ રહી ! રાતોની રાતો... !

(‘શાશ્વત’, કે. એમ. જૈન ઉપાશ્રય સામે, ઑપેરા સોસાયટીની બાજુમાં, પાલડી, અમદાવાદ- ૩૮૦ ૦૦૭, ભારત)

(સદ્ભાવ : ‘સન્ડે ઈ-મહેસૂલ’ - - વર્ષ : ત્રીજું - - અંક : 142 - - February 24, 2008)

પાર્કિંગ પ્લોટમાં અંની ક્યારેક ક્યારેક મળી જાય ને ખબર-અંતર પૂછીએ. કટાઈ ગયેલી ઠાઠિયું ગાડીને સ્ટાર્ટ કરવા એ મથતી જોવા મળે. ગાડી મોટે ભાગે એને પજવતી હોય; પણ અંની મને જુએ એટલે હસીને વાત કરે. જમણા કાને સાંભળે નહીં, એટલે ડાબો કાન મારી સામે ધરે અને કહે, 'આ કાને બરાબર સંભળાય છે.'

એક દિવસ એ ઉતાવળમાં લાગી. મને કહે, 'મારી દીકરી કેથેરાઈનની દીકરી ફ્લોરાને દીકરી આવી, જેઈની તેનું નામ. હું હોસ્પિટલ જાઉં છું.'

હું નવાઈ પામી ગઈ. મેં કહ્યું, 'એટલે કે તમે 'વડી દાદી' બન્યાં? અભિનંદન; પણ તમારી ઉંમર શી?'

'ત્રેપન વરસ. મારી વીસ વર્ષની ઉંમરે કેથેરીન આવેલી. કેથેરાઈનને પંદર વર્ષની ઉંમરે ફ્લોરા ને ફ્લોરાને અઢારની ઉંમરે આ જેઈની.' ઉત્સાહથી એ બોલી.

'તો ફ્લોરાને તમે આટલી નાની ઉંમરે પરણાવી દીધી છે?'

'પરણાવી નથી. હજી તો એ ભણે છે. આ તો એના બૉયફ્રેન્ડથી થયેલું બાળક છે.'

'પણ બાળક આવવાનું છે એ ખબર પડી ત્યારે જ લગ્ન કરાવી દીધાં હોત તો?'

'કેવી રીતે થાય? એ છોકરો હજી કમાતો નથી, ફ્લોરાની સાથે જ ભણે છે. લગ્ન કરીએ તોયે શું? એમનું ઘર કેવી રીતે માંડે? હાલ લગ્ન કરવાનો એમનો વિચારેય નથી.'

'તો બાળક કોણ ઉછેરશે? કેવી રીતે ઉછેરશે? એની જવાબદારી?'

'હોસ્પિટલનો ખર્ચ તો મેં આપ્યો. સીઝેરિયન કરાવવું પડ્યું. ફ્લોરા મારે ઘરે જ રહે છે.'

'ફ્લોરા તમારે ઘરે રહે છે? તો એનાં માબાપ ક્યાં?'

'ફ્લોરાના જન્મ પછી કેથેરાઈન દારૂડિયણ થઈ ગઈ હતી. ફ્લોરા એને સોંપાય એવું હતું જ નહીં. ફ્લોરાને અને એની નાની બહેન રીટાને ય મેં જ ઉછેરી છે. અત્યારે એ એની મા પાસે છે.'

'કેથેરાઈન કુંવારી મા હતી?'' મારાથી એકાએક પૂછાઈ ગયું.

મારા સવાલથી જરાયે આંચકો ખાધા વિના અંનીએ કહ્યું, 'હા.'

'આવું બને ત્યારે તમને બહુ દુઃખ થતું હશે?'

'થાય જ ને! રાતોની રાતો ઊંઘ ઉડી જાય. હવે શું કરું, શું કરું તે વિચારી વિચારીને હું બહાવરી બની જાઉં. ખૂબ રડું.'

'ગર્ભપાત કરાવી નાખ્યો હોત તો? બધું પતી જાત!'

'ના, ના. એવું પાપ ન કરાય. જે જીવ

આવવા ધારે એનું સ્વાગત જ હોય. પુરાણકાળથી કુંવારી માએ બાળકને જન્મ આપ્યો છે. આ વાત વાંચીએ ત્યારે વાર્તા જેવું લાગે; પણ પોતાના જીવનમાં એવું બને ત્યારે માથું કુટવાનું મન થઈ જાય. પણ એમ કર્યાથી થયું ન થયું ઓછું થવાનું છે?'

આ વાર્તાની વાર્તા

આ વાત સાચી હશે કે કેવળ એક વાર્તા જ હશે? મેં અવંતિકાબહેનને ફોન કર્યો. ઘણી વાતો થઈ. મેં એમને થોડુંક લખી મોકલવા કહ્યું. તેમણે જે લખી મોકલ્યું તે વાચકને વહેંચ્યું છું:

—ઉત્તમ ગજજર

'અંનીને હું લોવેલ-બૉસ્ટનમાં મળી. દેવીસ્વરૂપ એક મા! સમાજધર્મને નહીં; પણ પોતાના હૃદયધર્મને સમર્પિત, અંતરના ખૂણે ખૂણેથી ઊઠતી માતૃસ્નેહની સરવાણીથી દૈદિપ્યમાન એ બાઈ - અંનીના ઘરમાં પ્રવેશીએ ને સહજ મંગલમય જીવનની અનુભૂતિ થાય. બેઈઝમેન્ટમાં આવેલો એનો નાનકડો અપાર્ટમેન્ટ ઔદાર્ય, સૌહાર્દ અને સૌંદર્યથી ઓપતો, કાયમ આપણને આવકારતો હોય. અંની સંકટો અને વિપત્તિઓથી સદા ઘેરાયેલી રહી; પણ માતૃસ્નેહના મહાસંગીતની લયબદ્ધતા એ નિષ્ઠાવાન, નિઃસ્વાર્થ, ત્યાગમૂર્તિના હાથે કદી તૂટી નથી. એ સ્રષ્ટા જ રહી, કદી સંહારક નથી બની.

'એને જોઈ ને મને આપણા દેશની સ્થિતિની યાદ આવી જાય. દાયકાઓ પહેલાં દહેજના દૂષણને કારણે કેટલી ય મા મજબૂર બનીને પોતાની બાળકીને દૂધ પીતી કરતી. આજે દીકરાના મોહવશ સોનોગ્રાફી પછી અંબોર્શન કરાવાય છે. કેટલી ય કુંવારીમાતાઓ બદનામીની બીકે ભૂણહત્યા કે આપઘાત કરે છે.

'બદલાતા સમય અનુસાર સમાજવ્યવસ્થામાં આપણે પરિવર્તન નથી લાવતા ત્યારે અનેક વિકૃતિઓ પેદા થાય છે અને સમાજ દોષપૂર્ણ અને રુગ્ણ થઈ જાય છે. માનવતા મરી પરવારે છે..

'ઉત્તમભાઈ, તમે મને આ પૂછ્યું તેનો મને આનંદ છે. શબ્દો મારા છે, કહાની અંનીના જીવનની. અલ્પોક્તિ હશે, અતિશયોક્તિ નથી..

આપની,

અવંતિકા ગુણવંત'

'તમે નાનપણથી દીકરીને સલાહ-સચન ન આપો? એની હિલચાલ પર નજર ન રાખો? કોને મળે છે, ક્યાં જાય છે? અને વાંધાજનક હોય ત્યાં રોકી નહીં?'

'અહીં તો સમાજ નિર્બંધ છે. આ દેશમાં કાયદેસર અસીમ સ્વતંત્રતા મળી છે, છોકરીઓ

છોકરાઓને મળવા જાય. બનીઠનીને તમારા દેખતાં જાય. તમારાથી રોકાય નહીં. છોકરાને મળે અને તે છૂટ લે તો શું થાય તે મેં એને બરાબર સમજાવ્યું જ હતું. બાળક જન્મે તો કેટલી મુસીબત આવે એ પણ કહ્યું જ હતું. છતાં એ એના બૉયફ્રેન્ડ પાસે જતી જ. રોડું તોય ઝઘડો કરીને જતી. છેવટે મેં એને ગર્ભનિરોધક ગોળીઓ આપી હતી. પણ એણે જાતે જાણી જોઈને ગોળીઓ ગળી જ નહીં. અને આ બાળક લાવી! મને કહે છે, 'મા બનવું કેટલું રોમાંચક છે! આપણાં લોહીમાંસનું સર્જન થાય. ધીરે ધીરે વિકાસ પામે. એનામાં આપણાં સ્વભાવ, રૂપ, બુદ્ધિ ઉતરે. કેવી અદ્ભુત વાત છે! આનો અનુભવ કર્યા વિના કેમ રહું?' હવે શું સમજાવું એને?'

'બાળકના જન્મની સાથે જવાબદારી પણ આવે. એનો ખ્યાલ એને નથી?'

'કાલનો ક્યાં વિચાર જ કરે છે આ યુવા પેઢી? બૉયફ્રેન્ડ પરણે નહીં તો ડૂંફ, સહાય વિના બાળક ઉછેરવાનું આવશે એવી શંકા ય મનમાં નથી લાવતી! એ તો કહે છે, 'બસ! વર્તમાનની આ ક્ષણોને મન ભરીને માણી લો.' કોઈ ગંભીર વિચાર નહીં, અભિગમ નહીં.'

'પણ તમે એની આવી વાતનો સદંતર વિરોધ કેમ ન કર્યો? સાથે રાખી જ શું કામ? નવમહિનામાં જ બધી ખબર પડી જાત. બૉયફ્રેન્ડની પણ પરીક્ષા થઈ જાત. જિંદગી કંઈ મજાક છે?'

'જિંદગી મજાક નથી; પણ એની એને સમજ પાડવા એને આવી અવસ્થામાં કાઢી મુકાય? અમેરિકામાં દર વરસે પાંચ હજાર કાર્યા ઉમરની કુંવારી કન્યાઓ બાળકને જન્મ આપે છે. વધારે અનિષ્ટ ન બને, નવજાત બાળક રખડી ન પડે તે માટે સરકાર પણ ઘણા પ્રકારે મદદ કરે છે. પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની છોકરીઓને હિમ્મત આપે છે. ત્યારે આપણે આપણી જ દીકરીને તરછોડીએ? આપણે એના છીએ, એના માટે છીએ, એ થોડી ધીરજ રાખશે તો આપણી સહાયથી આ સમય સારી રીતે પસાર થઈ જશે, એમ ઊલટું એને વારંવાર કહેવું અને કરી બતાવવું જોઈએ. એને સહાય ન કરીએ તો એ બાળકને ત્યજી દે અને ગુના પર ગુના બનતા જ જાય અને નિર્દોષ બાળકનું જીવન ચુંથાઈ જાય. માટે ફ્લોરાએ લગ્ન નથી કર્યા એ વાત હું મન પર લાવતી જ નથી. એને એકે કડવો શબ્દ નથી કહેતી.'

અંનીની સમજદારી માટે મને ભાવ ઉભરાયો. મેં કહ્યું, 'નાનકડી જેનીને જોવા આવું?'

'જરૂરથી,' એણે કહ્યું. હું એને ઘરે ગઈ ત્યારે જોયું કે ફ્લોરાના રૂમમાં ચારેબાજુ જાતજાતનાં રમકડાં ગોઠવ્યાં હતાં. ભીંતો પર તંદુરસ્ત બાળકોનાં આકર્ષક ફોટાઓ લગાવ્યા હતાં. રૂમનું વાતાવરણ પ્રસન્નકર હતું.

(અનુસંધાન ર૩ પાન પરે)